

O`ZBEKISTAN RESPUBLIKASI` XALI`Q BILIMLENDIRIW MINISTRLIGI
A`JINIYAZ ATI`NDAG`I` NO`KIS MA`MLEKETLIK
PEDAGOGIKA INSTITUTI`

Pedagogika fakul'teti
Muzi'ka ta'limi bakalavriyat ta'lim bag'dari'
IV kurs pitkeriwshisi Sharbaeva Ziywar Sultan qi'zi'ni'n'
«Xali'q muzi'ka do'retpelerin mektep woqi'wshi'lari'na uyretiw»
temasi'nda

***BAKALAVR PITKERIW
JUMI'SI'***

MAK da qorg'awg'a ruxsat

«Pedagogika» fakulteti dekani`w.w.a.

_____ M.Allayarov

” _____ 2016 ji'l

“Muzi'kali'q ta'lim”

kafedrasi' basli'g'i' docent

_____ S. M. Tajetdinova

Ilimiy basshi': ____p.i.k. S.Romanova

MAZMUNI'

Xali'q muzi'ka do'retpelerin mektep woqi'wshi'lari'na uyretiw		betler
Kirisiw		3
I-Bap. Qaraqalpaq xali'q muzi'ka do'retpeleri mazmuni'		10
1.1.	Xali'q muzi'ka do'retpeleri haqqi'nda	10
1.2.	Dastanlardi'n` do`retiliwi	13
1.3.	Qaraqalpaq fol'klori' tariyxiy da'stan qosi'qlar	19
1.4.	Qaraqalpaq xali'q qosi'qlari', namalari' ha'm jumbaqlar	25
II-Bap.Xali'q muzi'ka do'retpelerinin' ta'rbiyali'q a`hmiyeti		33
2.1.	Muzi'kami'z xali'qi''mi'zdi'n` ruwxı'y rawaji	33
2.2.	Da'stu`riy qosi'qlar ha'm oni'n` ta'rbiyali'q a`hmiyeti	42
2.3.	Mektep woqi'wshi'lari'na xali'q muzi'ka do'retpelerin uyretiw maseleleri	58
Juwmaqlaw		63
Paydalanilg'an a'debiyatlar		66

Tema: Xali'q muzi'ka do'retpelerin mektep woqi'wshi'lari'na uyretiw

Joba:

Kirisiw

I-Bap. Qaraqalpaq xali'q muzi'ka do'retpeleri mazmuni'

1.1.Xali'q muzi'ka do'retpeleri haqqi'nda

1.2.Dastanlardi'n` do`retiliwi

1.3.Qaraqalpaq fol`klori' tariyxiy da'stan qosi'qlar

1.4.Qaraqalpaq xali'q qosi'qlari', namalari' ha'm jumbaqlar

II-Bap.Xali'q muzi'ka do'retpelerinin' ta'rbiyali'q a'hmiyeti

2.1. Muzi'kami'z xali'qi''mi'zdi'n` ruwxı'y rawaji

2.2. Da'stu'riy qosi'qlar ha'm woni'n` ta'rbiyali'q a'hmiyeti

2.3. Mektep woqi'wshi'lari'na xali'q muzi'ka do'retpelerin uyretiw maseleleri

Juwmaqlaw

Kirisiw

«Keleshekte O`zbekistan joqari` da`rejedegi rawajlang`an ekonomikasi` menen yemes, balki bilimli ma`nawiy ta`repten jetik perzentleri menen de a`lemdi lal qaldi`ri`wi` kerek».

I.A.Karimov

Pitkeriw jumi'si'ni'n` aktualli'g'i'.

XXI a`sirdi'n` birinshi sheregi du`n`yani'n` geopolitikali'q, ekonomikali'q ha`m social, axborot kommunikaciya ko`rinishinde teren` wo`zgerisler boli'p ati'rg`an bir dawir boli'p, turli ideologiyalar guresiwi keskin tu`s almaqta. Bu`gingi ku`nle pikirge qarsi' pikir, ideyag`a qarsi' ideya, jahalatqa qarsi' ag`arti'wshi'li'q qudreti benen guresiwi ha`r qashang`i'dan da a`hmiyetli bolmaqta. Jaslardi' Watang`a muhabbat, bay tariyxi'mi'zg`a, a`wlatlari'mi'z jarati'p ketken u`lken ruwxı'y bayli'qqa sadaqat ruwhi'nda tarbiyalaw; yel-ju`rt ma`pleri joli'nda jasap, miynet yetetu'g`i'n watan pidayisi', milletsu`yer, pidayi' jaslar tarbiyalaw ma`mleketlik siyasati' da`rejesine ko`terildi.

Soni'n` ushi'nda yelimizdi'n` ti'ni'shli'g'i' yen` da`slep jaslari'mi'zdi'n` milliy ideologiyali'q milliy sezimleri, estetikasi'n qa`liplesiwinde yesaplanadi'.

Jaslar ta`rbiyasi'nda ko`plegen isler islenbekte, sonday-aq, ta`lim tarawi'nda milliy sezimlerdi qa`liplestiriw u`lken ahmiyetke iye.

Yen` da`slep mektep woqi'wshi'lari'ni'n` ta`lim diziminin` milliy ruwxda a`melge asi'ri'lmaqta.

«Jer ju`zi xali'qlari' ta`ji'riybesi, wolardi'n` basi'p wo'tken quramali' rawajlani'w jollari', bul tuwrali' sabaq ha`m juwmaqlar sonan ma`lim boladi',

qay jerde ma'mleket ha'm ja'miyet rawajlansa, xali'qti'n` ti'ni'shli'qta wo'mir keshiriw, wo`z aldi'na ulli' maqsetler qoyi'p jasawi' ushi'n jeterli mumkinshilikler jarati'lg'an bolsa, bul jerde yerkin pikirlew sha'rayi'ti' ha'm sol tiykarda ruwxı'y jaqsi'lani'w ushi'n jan'a mumkinshilikler payda boldi'.

Uli'wma alg`anda insaniyli'q tariyxi' ruwxı'yli'q-insanni'n`, xali'qti'n`, ja'miyet ha'm ma'mlekettin` ulli' bayli'g'i' ha'm kush-qudiret bazasi' yekenin, bul wo'mirde ruwxı'yli'qsi'z xesh qashan adamgershilik ha'm miyir a`qibet, baxi't-saadat bolmawi'n ani'q tasti'yqlaydi'».¹

Respublikami'z dag'i' a`melge asi'ri'li'p ati'rg`an bunday sezimlerdi qa`liplestiriw insan shaxsi'ni'n` ha`r ta`repleme rawajlandi'ri'w ha'm ti'ni'shli'g'i'ni' saqlaw ushi'n ti'ni'msi'z xa`reketler islenbekte. Yelimizdi'n` ti'ni'shli'g'i' yen` da`slep jaslari'mi'zdi'n` milliy ideologiyali'q milliy sezimleri, estetikasi'n` qa`liplesiwinde yesaplanadi.

Jaslar ta`rbiyasi'nda ko`plegen isler islenbekte, soni'n`day ta`lim tarawi'nda milliy sezimlerdi qa`liplestiriw, wolardi'n` wo`z tariyxi'n` qanday bolg`ani'g'i'n` biliwleri u`lken ahmiyetke iye.

Ha`r bir pa`nnin` wo`zine jarasa bir ta`rbiyali'q a`hmiyeti ku'shli boli'p muzi'ka ta`limi balalardi' ta`rbiyasinda tez ta`sir yetiwshi ta`rbiyali'q qural sanaladi'.

Muzi'ka sabag'i'nda ma'mleketlik ta`lim standarti'ni'n` yengiziliwi, milliy muzi'ka miyrasi'mi'zdan paydalani'w ha'mde u`lkemizdi'n` ma`deniyati milliy xali'q da'stu`rleri wo`z worni'n` tapqan, soni'n` menen birge wo`zinin` duzilisine ha'm mazmuni'na qaray ma'mleketlik teritoriyasi' mektep paydasi', woqi'wshi'lardi' ideologiyali'q, milliy sezimlerin wolardi'n` sanasi'nda sawlelendiredi.

¹И.Каримов. Юксак маънавият - енгилмас куч. –Т.: 2008.-176 б. 296.б.

Muzi'ka ta'limi processi' da'wirinde, woqi'wshi'lardi' go'zzalli'qti seze alatug'i'n, milliy muzi'kag'a miyrim ha'm ha'wes menen atqaratug'i'n yamasa tin'laytug'in, milliy muzi'ka miyrasimizg'a iyelik yetiwshi ha'mde dawam yettiriwshi barkamal insanlar yetip ta'rbiyalaw tiykarg'i maqset yetip qoyi'ladi'.

Demokratiyali'q ja'miyet quri'wi'mi'zda, sol ja'miyettin' rawajlandi'ri'wshi' jas a'wlatti salamat, bilimli a'sirese, milliy ideologiyali'q sezimleri bekkem insanlar yetip ta'rbiyalaw ma'seleleri aktual wori'nda turadi'.

Qaraqalpaq xali'qi' a'yyemden-aq wo'z muzi'ka ma'deniyatina iye bolg'an. Kitap, jazi'w-si'zi'w qa'liplespegen waqi'tlarda xali'q qosi'qlari', dastanlar, termeler ja'miyet ushi'n wozine say sabaqli'q, kitap ha'm mektep waziypasi'n atqarg'an.

Sonli'qtan da ata-babalarimi'zdi'n' salamat a'wlatti' ta'rbiyalawdag'i', ruwxı'y bay adamlardi' qa'liplestiriwdegi birinshi pedagog mug'allim, da'stlepki woqi'ti'wshi' xali'qti'n' wo'zi dep biykar ayti'lmag'an.

Wolar xali'q folk'lor qosi'qlari' arqali' tariyxtan sabaq alg'anlar, qanshadan-qansha xali'qtin' fol'klor qosi'qlari, wolardi'n' soyleytug'i'n so'zlerin folklor qosi'qlari' arqali' sawlelengen. Ha'm de tariyx betlerinde xali'qti'n' wotmishi folklor janri' arqali' saqlani'p qalg'an. Soylewshi duwtari'n ha'm qobi'zi'n soyletken, sol arqali' arzi'w umit, da'rtlerin yeritken.

Fol'klor (ingliz tilinde Fol'k-xali'q, lore - bilim, danali'q) – xali'q do'retiwshiligin ko'rsetiwshi atama. Pa'nge 1846 ji'lda ingliz arxeologi U.J.Toms ali'p kirgen. XIX a'sirdi'n' 80-90 ji'llari'ndan Fol'klor atamasi' ko'plep ma'mleketlerde qollani'li'p basladi'. Sol ji'llardan baslap bul atama ken' ma'nide xali'q do'retiwshiligin ba'rshe tarawlari'n – xali'q poeziyasi', xali'q bayati', muzi'kasi', ayaq woyi'ni', suwretlew wo'neri, mu'sishilik, woymakarli'q, di'niy isenimlik ha'm a'detleri tusinilse, tar ma'niste tek so'z iskusstvosi'ni'n'-xali'q awizeki poetikali'q do'retiwshiligi tu'sinigin ko'rinedi.

Folklor qosi'qlar mazmuni'nda milletin' ishki jag'dayi, keshinmeleri, ruwxiyati, ruwxiy du'n'yasi, woy pikirleri, maqset ha'm woylari ha'mde quwani'shlari' menen baylani'sli pikirler ji'yi'ni'.

Ja'nede bul ja'miyettegi belgili siyasiy, xuquqiy, a`deplilik, di'niy, ko`rkem, filosofiyali'q, ilimiy ko`z qaralar, pikirler ha'm ideyalar toplami desek de boladi'. Yag`niy, pu'tkil bir barli'qti'n` ja`miet turmi'si'ni'n` ruwxiy-siyasiy xa`kisi, woni'n` insan sanasi'na ta`sir yetiwi, insan ta`repinen aqlani'p pu'tkil dizimge keltiriliwi ha'mde bul dizimdi'n` a`meliy jumi's sharayiti'nda teoriyali'q ha'mde ruwxiy tirek boli'p xizmet yetedi.

Qadimgi ata-babalarimi'z yel Watani'nnan shig'i'p du'n`ya gezip, sawat ashi'p, g`ariplikte jurip wolar Watan, Ana jurt sag'i'ni'shi'n wo`zlerinde tu'yip wo`z Ana Watanina bolg`an, milletine bolg`an miyirli'li'gi' rawajlanip wo`zlerinde milliy ideologiyali'q sezimlerde, bilimini qa`liplestirip yel ushi'n ustaz, woyshi'l waziypalari'n wori'nlag`an.

Ta`lim-ta`rbiya tarawi'nda da`stu`rlerden paydalani'p ulli' woyshi'llar Alisher Nawayi, Ibn Sino, Al-Farobiylar wo`z miynetlerinin` bir bo`legin muzi'ka ma`deniyatina bag`ishlag`anlar.

Qaraqalpaq yoyshillari izleniwler na`tiyjesinde milliy da`stu`rlerde, atqari'wshi'lardi'n` ustaz-shakirt da`stu`rin islegen ji'raw baqsi'lar Si'pi'ra ji'raw, Jien ji'raw, Ajiniyaz, Berdaq shayi'rlar si'yaqli' dani'shpanlari'miz milliy muzi'ka ma`deniyatin bayi'ti'wda wo`z do`retiwshiligi menen xizmet yetken.

Qaraqalpaq xali'qi' ruwxiy miyrasi'nda milliy muzi'ka da`stu`rlarinin` jaslar ta`rbiyasi'nda ideologiyali'q qa`liplestiriwdegi tutqan worni' ayri'qsha a`hmiyetke iye.

G`aressiz ma`mleketimiz siyasati', Ma`mleketlik ta`lim standartlari' talaplari' da usi' ma`selege tiykarlang`an.

Sunday-aq, muzi'ka ta'limi arqali' woqi'wshi'lardi'n` milliy ideologiyali'q sezimlerin qa'liplestiriw ha'zirgi ku'nde aktual ma'selelerden biri.

Ta'lim ali'wshi' woqi'wshi'larg'a qaraqalpaq milliy muzi'kali'q da'stu'rlerin` tariyxı'y ta'rbiyalı'q a'hmiyetin sabaq processinde balalarg'a jetkerip beriw, wolardi' ma'nawiy jaqtan ha'm bilimli yetip ta'rbiyalaw muzi'ka ta'limi woqi'ti'wshi'si'ni'n` yen` kerekli, aktual wazi'ypalari'na kirip, bay ma'deniy miyrasqa, pedagogikalı'q a'hmiyetke iye qaraqalpaq da'stu'riy muzi'kalardi' woqi'wshi'larg'a muzi'kali'q ta'lim-ta'rbiya beriwde qosi'q mazmuni'n jetkerip beriw, usı' process arqali' wolarda Watang'a su'yispenshilik, milliy da'stu'rlerine xurmet, kami'lli'q sezimlerin woyati'w ha'm rawajlandi'ri'w ma'selesine ha'zirgi ku'nde ta'lim sistemasinde yen` aktual ma'selelerden sanaladı'.

Sonı'n` ushi'n da biz bul jumi'si'mi'zdi'n` temasi'n «Xalı'q muzi'ka do'retpelerin mektep woqi'wshi'lari'na uyretiw» atamasında tan'lap izleniw jumi'slari'n ali'p bardı'q.

Yen` da'slep jumi'sti'n` maqset ha'm wazi'ypalari'n islep shi'g'i'ldi'.

Temani'n` maqseti ha'm wazi'ypalari':

Jumi'sti'n` maqseti ha'm waziypalari' bay ma'deniy miyrasqa, tariyxı'y-pedagogikalı'q a'hmiyetke iye qaraqalpaq xalı'q muzi'ka do'retpelerin woqi'wshi'larg'a muzi'kali'q ta'lim-ta'rbiya beriwde qosi'q mazmuni'n jetkerip beriw, tariyxqa ko'z taslaw, usı' process arqali' wolarda Watang'a su'yispenshilik, milliy da'stu'rlerine xurmet, kami'lli'q sezimlerin woyati'w ha'm rawajlandi'ri'w ma'selesine toqtalı'p wo'tiw ha'm to'mendegi waziypalardi' wo'z aldi'mi'zg'a qoyı'w ha'zirgi ku'nde ta'lim sistemasinde yen` aktual ma'selelerden sanaladı'.

1.Xalı'q muzi'ka do'retpelerin ta'rbiyalı'q a'hmiyeti haqqında pikirler ha'm materiallardı' toplaw.

2.Muzi'ka woqi'ti'wshi'si' ha'm woni'n` ha'zirgi ku'ndegi waziypasi'n u'yreniw.

3.Xali'q muzi'ka do'retpelerin sabaq processinde qollaw ha'm woqi'wshi'larg'a ruwxı'y ta'rbiya beriwde usi' qosi'qlardi' qollaw sin'diriw ushi'n u'si'ni'lg'an islep shi'g'i'lg'an ilimiy izertlew islerin ashi'p beriw ha'm qollawdag'i' bir neshe metodlardi' usi'ni'w.

Temanin` ob`ekti ha`m predmeti.

Wo'qi'wshi'lardi' xali'q muzi'ka do'retpeleri arqali' ruwxı'y ta'rbiyalawda muzi'ka ta'limin beriwshi mekteplerde sabaqta ha'm sabaqtan ti'sqari' muzi'ka islerin jurgiziwde muzi'ka do'retpelerin sana sezimine ta'sir yetiwshi ta'lim-ta'rbiyali'q a`hmiyeti.

Muzi'ka salt-da'stu'r qosi'qlari', dastan, terme, tolg'aw ha'mde zamanagoy milliy sezimdegı balalarg'a arnalg'an qosi'q ha'm namalar, kitaplar, milliy saz a'sbaplar ha'm t.b.

Pitkeriw jumi'si'ni'n' metodikali'q a`hmiyeti.

Wo'qi'wshi'lardi' ruwxı'y ta'rbiyalaw maqsetinde ha'r bir sabaq yamasa sabaqtan ti's muzi'ka ta'lim processi'nda milliy da'stu'riy qosi'qlardi' u'yretpesten aldi'n woni'n` pedagogikali'q a`hmiyetin, ruwxı'y ma'nisin ashi'p beriwshi' interaktiv metod ha'm pedagogikali'q texnologiyalardan paydalani'w jollari', ilimpaz pedagoglardi'n` ilimiy juwmaqlari' ha'm si'naqtan wo'tken metodlari'nan paydalani'w ha'm de ju'zege shi'g'ari'w. Bunda, sabaqta sa'z a'sbaplar ja'rdeminde xali'q namalari'n shertip berip, qosi'q ma'nislerin tusindirip, milliy ideologiyali'q sezimdegı qosi'qlardi' balalar jasi'na qaray u'yretilip bari'w ha'mde izbe-iz qosi'qlar repertuarlari'n quramalasti'ri'li'p woqi'wshi'lar sanasi'na sin'dirip bari'w jollari'n usi'ni'w, woqi'ti'wshi' ba`rhama ilimiy do`retiwshilik menen is ali'p bari'wi'nda.

Temani'n` ideologiyali'q a`hmiyeti.

Ha'r bir sabaq sayi'n, ha'r bir muzi'kali'q ta'lim da`wami'nda milliy muzi'ka do'retpelerin, shi'g'armalar yesittirip, aytti'ri'p woqi'wshi'larda wo`z

yeline, Ana Watani'na su'ykimlilik woyanadi. Soni'n` menen birge wolaradi'n` milliy ideologiyali'q sezim, ja`ne qon'si' xali'qlar milliy ma'deniyatin xurmet yete biliw, dosli'q ideyalari'n da ilgeri suredi.

Pitkeriw jumi'si'ni'n` ilimiy jan`ali'g'i'.

Muzi'ka ta`liminde xali'q muzi'ka do'retpelerin mektep woqi'wshilari'na uyretiwde ta`rbiyali'q, pedagogikali'q a`hmiyetin sin`diriw ha`m woni'n` metodikali'q, teoriyali'q jol-jobalari'n ayti'p ko`rsetiw, texnikali'q apparatlardan paydalani'w ha'm de interaktiv metodlardi' usi'ni'w.

Jumi'sti'n` duzilisi.

Jumi's kirisiw, yeki bap, juwmaqlaw ha`m paydalani'lg`an a`debiyatlardan turadi'.

I-Bap. Qaraqalpaq xali'q muzi'ka do'retpeleri mazmuni'

1.1. Xali'q muzi'ka doretpeleri haqqi'nda

A'yemgi qaraqalpaq aymag'i'nda an'shili'qqa baylani'sli' kelip shi'qqan i'rg'aqli' woyi'nlar woynaw, qosi'q ayti'w, usi' arqali' jaslardi' estetikali'q ruwxta ta'rbiyalaw ku'ta` yerte da`wirlerden beri dawam yetip kelgenligi bayqaladi'.

A'yemgi dawirde an'shilar an'g'a shi'g'i'w aldi'nda aldi'n ala shi'ni'g'i'wlar wo'tkeren. A'sirese wolar woynag'anda ko'pshilik waqi'tta wo'zleri islegen miynet xa'reketlerin sawlelendirgen. Woyi'n mazmuni' si'yaqli' da`wirler ha'm totemizm di'ni menen de baylani'sli' quwani'shli' ha'm qayg'i'li' da'stu'rlerdi sawlelendirgen.

Buni' qaraqalpaq xali'q woyi'ni' «Shag`ala»ni'n` mazmuni'nan bayqaymi'z. Shag`ala an'shi'li'qqa, bali'qshili'qqa baylani'sli' ku'ta`yerte da`wirlerden beri bar woyi'n. Woyi'nda shag`alani'n` suwdan bali'q uslaw xa'reketleri sawlelenip, woyi'nshi' yeki qoli'n yamasa qanat si'pati'nda uslap dizesin bukpesten jerdegi bali'qti tumsi'g'i' menen ilip ali'w sha`rti qoyi'lg'an.

Woyi'n da`wami'nda i'rg'aqli', ta`kirarlani'p turi'wshi' qosi'q ayti'lg'an:

Shaq-shag`ala shag`ala,
Ag'i'n suwda bali'q bar,
Alalmaysan` shag`ala,
Shaq-shag`ala shag`ala... .

Qaraqalpaq xali'q namasi'n yeki greppag`a dastan ha'm qosi'qlarg`a bo`liw mumkin.

Basqa xali'qlardi'n` qosi'qlari' si'yaqli' miynetke arnalg'an qaraqalpaq xali'q qosi'qlari' miynet process'i'nda miynetke bekkem baylani'sta payda boldi'.

Wolar a'dette kishkene diopozonda boli'p, wo`zinin` ko'p apiwayi'li'g'i' ha'm qi'sqali'g'i' menen wo`zgeshe. Wolarda ha'r bir dawisqa tekstin ha'r buwi'ni' say kele beredi.

Miynet qosi'qlari' ko`binese jan`iltpash xarakterde boli'p, kupletlerden quraladi'.

Xali'q qosi'qlari'nin`ritmikasi ayri'qsha a`hmietke iye, wol qosi'qlardi'n`duzilisi menen ti'g`is baylani'sli'.

Xali'qti'n` ag`artiw doretpelik islerine wo`z ma`deniyati'n rawajlandi'ri'w jumi'slari'na u`mti'li'wi'n xesh qanday na`rse toqtatpaydi'.

Xa`zirgi ku`nlerimizge shekem saqlani'p kelgen qaraqalpaq muzi'ka doretpeleri wo`zine ta`n bolg`an wo`zgeshelikleri menen qi'zi'qarli'. Qaraqalpaq ji'rawlari', xali'q shayirlari ta`repien burinan ayti'li'p jurgen ko`plegen dastanlardi ayti'p wo`tiwi mumkin. Ji'raw ha`m baqsi'lardi'n` doretiwshilik jumi'slari xali'q qaharmanlari'na, bati'rlari'na arnalg`an, wolar sol bati'rlar tuwrali da`stan, qosi'qlar do`retken ha`m ji'rlag`an.

Qaraqalpaq xali'q namalari yeki toparg`a – dastan ha`m qosi'qlarg`a bo'liw mumkin. Baqsi' xali'qlardi'n` qosi'qlari' si'yaqli' miynetke bekkem baylani'sta payda boldi'. Wolar a`dette kishkene diopozonli' boli'p, wo`zinin` ko`p a`piwayilig`i ha`m qi'sqali'g`i' menen wo`zgeshe. Wolarda ha`r bir seske tekstin bir buwi'ni'na say keke beredi. Miynet qosi'qlari' ko`binese jan`i'ltipash xarakterde boli'p, kupletlerden quraladi'. Xali'q qosi'qlari'nin` ritmikasi' ayri'qsha ahmietke iye, wol qosi'qti'n` duzilisi menen tig`i's baylani'sli'.

Qaraqalpaqlarda adamdi'n` jeke ji'rlaw formasi' ko`birek rawajlang`an boladi'. Ayri'm qosi'qlardi' yeki-ush ji'rshi' yamasa saz a`sbaplardi'n` ansambli atqari'w kem ushi'rasadi'.

Duwtar shertken ataqli' sazende ha`m qosi'qshilar jan`a dastanlardi' qobi'zg`a janapay ayti'wshi ji'rawlar xali'q arasi'nda ayri'qsha qa`dirlewge ha`m xurmetke iye boldi'.

Ji'rawlardi'n` repertuari'na «Alpami's», «Maspatsha» ha`m «Qi'rq qi'z» da`stanlari' ayri'qsha wori'n aladi'. Qon`ratli' Nurabulla, Shi'mbayli' Abdurasuli, Taxtako`pirli Izimbet ha`m belgili ji'rawlar bolg`an.

Qaraqalpaqstanda ji'rawlardan ti'sqari' baqsi', lirikali'q qosi'qlardi' duwtarda atqaratug`i'n baqsi'lar bar. Wo'tken a`sirdi'n` yekinshi yarmi'nda

jasag`an To`rtko`lli Muwsa baqsi`, Shi`mbayli` Shernazar baqsi`, Shabbasli Juma baqsi` qaraqalpaq xali`qinin` yen` jaqsi ko`rgen baqsi`lar boldi`.

Qaraqalpaq xali`qi`ni`n` doretiwshilik isleri qon`si` xali`qlar ma`deniyati` menen tig`i`s baylani`sta boli`p repertuarlari bir birin tolti`ri`p turadi`.

Fol`klordi`n` muzi`kali`q bayli`g`i` qaraqalpaq muzi`ka doretpeleri rawajlandi`ri`w ushi`n ushi`n tiykar boldi`.

Tariyx betlerinen wori`n alg`an muzi`ka da`stu`rleri yeldi`n` qanday xali`q bolg`anlig`inan derek beriwshi yen` tuwri mag`lumat boladi`.

1.2. Dastanlardi'n`do`retiliwi

Worta-Aziya ha`m Qazaqstan, Turkmenstan xali'qlari arasi'nda dastanlar, soni'n`day da`stanshi'li'q wo`neri rawajlang`anli'g'i'n ha`mmege belgili. Ha`r bir xali'q wo`zinin` tariyxiy wotmishin, bu`gingi ku`nin, keleshektegi armanlari'n qosi'q ha`m da`stanlarda ayta alg`an. Tariyxdan belgili, yeller ko`plegen awi'r miynetler, qi'yi'nshi'li'qlar, ko`plegen to`gilgen qanlardi'n` arqasi'nan qi'ynalg`an. Sol qi'yi'n zamanda armandari'n da ayta almay xali'q wo`zini arzi'w nietlerin, qi'yi'nshi'li'qlari'n ji'rlap dastanlar toqi'g`an, qosi'qlar jaratqan. Qon'si' xali'qlardi'n` dardleri bir bolg`anlig'i sebepli dastanlar bir mazmunda bolg`an.

Dastanshi'li'q wo`neri qaraqalpaq xali'qinin` yen` yeskiden kiyatirg`an su`yikli wo`nerpazlari'mi'zdi'n` yen` u`lli'si' yesaplanadi'. Wolardi'n` sazi' menen so`zi miynet adamlari'ni'n` tilegine u`nles, tilegine say boli'p keledi. Xali'qti'n` dastanshi'li'q wo`nerin rawajlani'wi'nda belgili darejede u`les qosqan atqari'wshi' dastan aytatug`i'n baqsi' ji'rawlardi'n` xizmeti xali'qimizdi'n` ko`p a`sirlik tariyxinin` alti'n betlerin toli'qtiradi'. Wolar wo`zlerinin` kelip shi'g'i'wi' jag`i'nan teren` tariyxiy tami'rlari'na iye. Qaraqalpaq xali'qi'ni'n` a`yyemnen kiyatirg`an basi'p ali'wshi'li'qlarg`a ha`m u`stem toparlarg`a qarsi' guresi, wolardi'n` joqari' moralli'q qa`sietleri, miynet qatnasi'qlari', u`rip a`deti, ma`deniyati atqari'wshi'lar ta`repinen wo`z doretiwshiliginde ko`rkem boyawlar menen si'zi'p berilgen. Sonli'qdan da xali'q namalari'n dastanlari'n saqlaw, rawajlandiriw da`stu`rinde dastan atqari'wshi'lari'n tutkan worni' ulli'.

Aral ten`izinin` ku`n shi'g`ar arqasi'nda A`miw menen Si'rdar`yani'n` arali'g'i'n jaylag`an qaraqalpaqlardi'n` a`yyemgi ata-babalari' bolg`an massagetlerdi'n` dastanshi'li'qti u`rdis yetkeni joninde tariyxti'n` atasi' dep atali'wshi' Gerodot qi'zi'qli' mag`lumat beredi. Iranli'lardi'n` «wo`lmes» patshasi' Kirdi jen`gen massagetlerdi'n` patshasi' anna Tomaris tuwrali' eposta da sazende, qosi'qshi'lardi'n` da dastan atqari'p, kenap shegip kewil ko`terip woti'ratug`i'n bolg`anli'g'i'n jazadi'.

Da'stan atqari'wshi'lar bular ji'raw, baqsi' ham qi'ssaxanlar boli'p bolinedi. Solardan ji'rawlar shi'g'isi' jag'i'nan qaraqalpaq xali'qinin` sol massagetler da'wirinen kiyatirg'an yen` yeski wo'nerpazi' yesaplanadi. Sonday-aq, Worta Aziya xali'qlari arasi'nda da qobi'z benen atqaratu'g'in ji'rawshi'li'q wo'nerinin` ku'ta yerteden kiyatirg'anli'g'i' ma`lim.

Ji'rawlar bati'rli'q ji'rlari'ni'n` tiykarg'i' atqari'wshi'lari' yesaplani'p, wolar xali'q basi'ndag'i' awi'r miynet, joqshi'li'q zari', teren` qayg'i'si'na sherikles, da'rtine da'rtles boli'p, qayg'i'si'n umittiriwdag'i' jalg'iz kewil xoshi' boli'p mi'n`-mi'n`lag'an ti'n`lawshi' auditoriyasi'ni'n` ju`regin terbetip woti'rdi'.

Ati' an`izg'a aylangg'an Soppasli' Si'pi'ra ji'raw menen Qorqi't ata, Asan qayg'i'dan tarti'p, song'i' belgili boli'p jurgen Toqtami's xanni'n` saray ji'rawlari' Kamalzada, Jahan Mi'rza, XVIII-XIX a`sirde jasag'an Jiye, Xalmurat, Qazaqbay, Shanko't Yerbay, Jiemurat, Nurabulla, Aytuwar, Qabi'l, Qurbanbay, Bekmurat, Yerpolat, Xojambergen (Wo'giz ji'raw), Yesemurat, Qi'yas, Paleke, Atamurat, Wo'teniyaz, Qulamet, Arzi'mbet, Jumabay, Shamurat, Jaqsi'li'q ha'm t.b. xali'q poeziyasi' menen iskusstvosinda atin shig'arg'an talay ji'rawlar atqari'wshi'li'q, dastanshili'q wo'nerimizdi'n` ko'p a`sirlik da'stu`rin bugingi ku'n menen ushlasti'ri'wda sadiqli'q penen xizmet yetip keldi. Wolardi'n` atqarg'an «Alpami's», «Qoblan», «Qi'rq qi'z», «Yerqosay», «Yershora», «Yedige», «Yersayi'm», «Shar`yar» dastanlari' wo'zinin` ken` auditoriyasi'na iye boli'p, xali'q ta`repinen teren` su'yispenshilikke bo`linip keldi.

Dastanshilar nebiri qiyi'n namalardi', mi'n`lag'an da'stanlardi' yad ali'p xali'q arasi'nda uzaq tunlerdi tan`larg'a ulegen keshelerde xali'qimizg'a ruwxı'y lazzet bag`ishladi'. Xali'qti'n` ishki sezimleri menen unison bolg'an bul dastanlardi' yesitken xali'q bul atqari'wshi' jaraw, baqsi' ham qi'ssaxanlardi' ilahiy bir karamatli' ku'sh dep tu`sindi.

Dastanlardag'i' katarlar mazmuni'ndag'i' aytilg'an geografiyalı'q wortali'q qaraqalpaq xali'qi'ni'n` ko`ship juriwleri jaylasg'anli'g`ina baylani'sli'.

Ji'riwlar dastanlardi' qobi'z asbapi' menen atqaradi'. Qobi'z asbapi' wo'zinin' quri'li'si', ji'rawdi'n' ayti'w texnikasi' ha' de basqa da ko'plegen tariyxiy dereklerge qarag`anda wol ku'ta' a'yyemgi a'spab bolg'anli'g'i ma'lim.

Qi'rg'i'z manasshi'lari', qazaq ji'rshi'lari', o'zbek xafi'zlari' si'yaqli' qaraqalpaq ji'rawlari' da xali'q ta'repinen joqari' bahalang'an.

Qobi'zdi'n' g'an`qildag'an sestinde wo'tmishtegi ata-babalarimizdi'n' a'sirler da'wami'nda basi'nan keshirgen azap-aqibetleri Ana jurti'nan ayri'li'p, bulginshilikke ushrag`andag'i' qayg'i'li' ku'nleri, keleshek baxi'tli' wo'mirge talpi'ni'wdag'i' arzi'w-armanlari', bati'rli'q minezleri menen kushli keyipleri ushlasi'p jatadi'. Sonli'qtan-da «Wo'mir ju`gin arqalap, beli bukreygen qobi'zi'm», dep xali'qi'mi'z wog'an biykarg`a aytpag'an.

Xali'q do'retpelerin izertlew XXa'sirden baslap qolg'a ali'ndi. Bug'an a'debiyatshilar, fol'kloristler, muzi'kantlar ko'p xizmet yettiler. Professor P.M.Milioranskiy wo'z shakirti M.A Belyaevti' qaraqalpaqlar arasi'na jiberilgen. Sonin`day, M.I.Bogdanov, N.Dawqaraev, M.Sag'itov, K. Maqsetov, A.Karimov, K.Ayimbetov Xa'm basqa ilimpazlar wo'z ilimiy izertleniwinde jumi'slar ali'p bardilar.

Sonin`day, do'retpelerden dastanlar xali'q ag`artiwshili'q islerinde wo'z worni'n tapqan.

Da'stan xali'qti'n' wo'tmish tariyxi'nan derek beredi. Wolar xali'qlar arasi'nda baylani'slar, qarama-qarsi'li'qlar, ma'deniyatlari'ni'n' u`qsasli'qlari', so'z yetiledi. Wolar toli'p ati'rg'an an'i'z- apsanalarg'a toli' boladi. Dastanlardi'n' har qi'yli' variantlari' ha'r bir ji'rawlar, baqsi'lar, shayi'rlar hamde qi'ssaxanlar ta'repinen atqari'li'wi' usi'llari'nda. Da'stanlardi'n' muzi'kali'q quri'li'si' soz yetiledi. Duwtar shertken ataqli' sazende, muzi'kantlar ha'm qosi'qlardi ja'ne dastanlardi' qobizg'a janapay ayti'wshi' ji'rawlar xali'q arasi'nda arti'qsha qa'dirlewge ha'm xurmetke iye boldi'.

Ji'rawlardi'n' repertuarlari'na «Alpami's», «Maspatsha»ha'm «Qi'rq qi'z» da'stanlari' ayri'qsha wori'n aladi'. Qon`ratli' Nurabulla, Shi'mbayli' Abdirasuliy, Taxtakopirli Izimbet ha'm basqa wo'tken a'sirdi'n' yekinshi

yari'mi'nda ku'ta belgili ji'rawlar boldi'. To'rtkol qalasi'nda jasap wo'tken Qurbanbay ji'raw «Qi'rq qi'z», «Alpami's» da'stanlari'n awi'ldan awi'lg'a bari'p usi g'a rezsizlik ku'nlerine shekem wo'z shakirtleri arqali' jetkerip kelgen.

Shi'mbayli' Qi'yas ji'raw «Alpami's»dastani'n yaddan ayti'p wo'z shakirtlerine wolar arqali' wo'z xali'qi'na dastanlardi'n` jarati'li'wi', woni'n` ideyali'q mazmuni'n sin`dirip kelgen.

Qaraqalpaqstanda ji'rawlardan basqa lirikali'q qosi'qlardi' duwtarda atqaratug`i'n baqsi'lar bolg`an.

Tortkolli Muwsa baqsi', Shi'mbayli' Shernazar baqsi', Shabbasli' Juma baqsi' qaraqalpaq xali'qinin` yen` jaqsi' ko`rgen, xurmetke iye bolg`an baqsi'lari' bolgan.

1924-40 ji'llardi' Shi'mbayli' Yesshan baqsi', Qarao`zekli Xojambergen, Qurbaniyaz baqsi'lar xali'q arasi'nda ken`den ma`lim boldi', wolar tekg`ana qaraqalpaq yelinde yemes balki Turkmenistan, Qazaqstanda da danqi' shi'qqan. Wolardi'n` ishinde yen` ataqlisi Japaq baqsi' Shamuratov bolg`an yedi.

Oktyar revolyutsiyasi'na shekemgi ji'llari' xali'q qi'ynali'p wo'z xaqqi' xuquqi'n qorg`ay almay, xali'q wo'z tariyxiy dastanlar mi'sali'nda atqari'p ustaz-shakirt da'stu`ri arqali' saqlap keldi.

Da'stan, yag`ni'y bati'rlar haqqi'ndag`i' yertek qaraqalpaq ji'rawlari'ni'n` toy-tamashalari'nda ji'rlaytug`i'n negizgi repertuari'.

«Da'stan» degen so`z qaraqalpaq tiline qon'si' xali'qlar arqali' son` kirgen parsi' so`zi. Buri'n ji'rawlar woni' «da'stan» demey, yertek dep atag`an son` wol ji'raw baqsi'lardi'n` toy-tamashalarda atqaratug`i'n repertuarlari' «Da'stan» boli'p atali'p ketken.

Ji'rawlar repertuarlarindag`i' bati'rlar haqqindag`i' da'stanlar baqsi'lar da'stanlari'nan putkilley basqasha. Ji'rawlar repertuarlari'nda qosi'qshi'li'q da'stani' bolmaydi, bati'rlar ji'ri' g`ana ji'rlanadi'.

Bati'rlar da'stani' qaraqalpaq xali'qi'ni'n` wo'tmishtegi ko`shpeli dawirindegi wo`miri, uli'wmali'q qatnas, shan`araq tariyxi'y-etnografiyali'q

jag`day, xali`qti`n` da`stu`ri, turmi`si`, du`n`yag`a ko`z qarasi` ashi`q ko`rinip turadi`.

Ji`rawlar ji`rlaytu`g`i`n bati`rlar da`stani` ko`shpeli da`wir, u`ri`wli`q qatnas, xali`qti`n` ku`n ko`risi, to`rt tu`lik mal so`z yetiledi. Bi`raq, tiykarg`i` wori`nda wori`nda gu`res, bati`rli`q uri`s, jesir, jer-suw, jaylaw ushi`n talaslar turadi`. Al, baqsi`lardi`n` da`stani`nda baqsha, lalazar, sha`men gu`ller, sayraytug`i`n bu`lbiller, xan saraylari`ni`n` saltanati`, su`yiwshilik qosi`qlari` boladi`. Bundag`i` bas qaharman ko`binshe wo`tirik so`z, ku`shi ha`m hiyle menen wo`z maqsetine jetedi. Mi`sali` qaraqalpaq baqsi`lari` aytatu`g`i`n «Gorog`li`» da`stani`nda Go`rog`li`ni`n` uri`si` gu`resten ko`re hiylekerlik, tapqi`rli`q penen wori`n ali`p turadi`. Da`stanlar wo`zinin` bay namalari`, syujet quri`li`si`ni`n` sheberligi arqali` qaraqalpaq xali`qi`nda u`lken hu`rmetke iye. Qaraqalpaq baqsi`-ji`rawlardi`n` yen` bir xarakterli jeri birinin` repertuari`n biri ji`rlamaydi`, birinin` namasi`n biri shertpeydi. Bul jag`day buri`n hesh ushi`raspag`an.

Qaraqalpaq da`stanlari` tuwrali` bir qatar ilimpazlar izertlew jumi`slari`n ali`p bardı. Izertlewshi ali`mlardan A.K.Borovkovti`n`, V.M.Ji`rmunskiydi`n`, N.Da`wqaraevti`n`, Q.Maqsetovti`n`, Q.Ayi`mbetovti`n`, S.Bahadi`rovani`n`, K.Allambergenovti`n` h.t.b. ilimpazlardi`n` qaraqalpaq di`stanlari` haqqi`dag`i` jumi`slari`n ko`rsetiwge boladi`.

Ha`r bir da`stan wo`zinin` payda bolg`an da`wirinen son`g`i` da`wirlerge wo`tip, biri menen biri aralasi`p, xali`qti`n` ji`rshi`li`q wo`nerin wo`sirgen. Qaraqalpaq da`stanlari` qaraqalpaq xali`qi`ni`n` ko`p zamanlardan beri joldas boli`p kiyati`rg`an ruwxı'y azi`g`i`, xali`q wo`mirinin` aynasi`, xali`qti`n` wo`tken wo`mirinen toli`p ati`rg`an mag`li`wmat беретug`i`n tariyxı'y so`z bayli`g`i`.

Qaraqalpaq ji`rawlari` tamashago`yler ji`ynalaman degen she terme-tolg`aw, tariyxı'y ji`rlar, u`git-na`siyat so`zlerdi ayti`p boli`p, wonnan keyin uzaq da`standi` wori`nlaytui`n bolg`an.

Song`i` ji`llari` qaraqalpaq da`stanlari`ni`n` tu`rli variantlari` kitap boli`p basi`li`p shi`qti`. Yen` da`slep qaraqalpaq da`stanlari`n baspag`a beriwde qaysi` variantti` basti`ri`w kerekligi tuwrali` ko`pti ko`rgen, ko`p ji`rawlardi` ti`n`lag`an

g`arri`lar menen, ko`plegen ji`rawlar menen woylasi`p, qaraqalpaq xali`qi`na belgili bolg`an ataqli`, aytqi`sh ji`rawlardan jazi`p ali`ng`an ha`m ataqli` aytqi`sh ji`rawlardi`n` sha`kirtlerinen da`stan jazi`p ali`wdan baslang`an.

Xali`q ji`rawlari`ni`n` repertuarlari`ndag`i` da`stanlardi`n` do`reliw da`wirin belgili ali`m, ilimpaz Q.Ayi`mbetov wo`zinin` «Xali`q danali`g`i`» kitabi`nda shama menen mi`naday da`wirlerge boladi` dep ko`rsetedi.

1. Yen` yeski da`wir (Sha`r`yar)
2. Pecheneg-Qi`pshaq da`wiri, yag`ni`y XI-XII a`sirler (Qoblan)
3. Alti`n Worda da`wiri, yag`ni`y XIII-XV a`sirler (Yedige, Shora, Nuratdi`n)
4. Qon`i`rat-Baysi`n da`wiri, yag`ni`y XV-XVI a`sirler (Alpami`s, Ma`spatsha)
5. Buxara-Bulung`ur da`wiri, yag`ni`y XVI-XVII a`sirler (Qi`rq-qi`z, Bo3g`ulan, Shiyryn-Sheker, Yer-Ziywar)
6. Qaraqalpaq xali`q ji`rshi`lari`ni`n`, yag`ni`y baqsi`, qi`ssaxan ha`m shayi`rlardi`n` shi`g`armalari` menen repertuarlari` XVI`I`-XX a`sirlerdi wo`z ishine ali`p, bul da`wir Xorezm da`wiri dep ataladi`. Bug`an baqsi`lar aytatug`i`n «Yusup-Axmet», «G`a`rip-ashi`q», da`stanlari` menen «Go`rug`li`» da`stanlari`ni`n` barli`q shaqaplari`, qi`ssaxanlar woqi`ytug`i`n «Yusup-Zilayha», «Hu`rli-Zafra» h.t.b. shi`g`i`s a`debiyati`ni`n` qi`ssa kitaplari` xali`q shayi`rlari`ni`n` shi`g`armalari` kiredi.

1.3.Qaraqalpaq fol'klori', tariyxiy da'stan qosi'qlar.

Xali'q doretiwshiliginde fol'klor qosi'qlari' ko'p janrlardi wo'z ishine aladi'. Qaraqalpaq fol'klori' ko'p janrlardi' wo'z ishine aladi'. Qaraqalpaq fol'klori' mazmuni' ha'm temalari' boyi'nsha turmi'sti'n` wog`ada a`hmietli ma`selelerin so`z yetedi.

Janri' ha'm ko`lemi jag`i'nan qaraqalpaq fol'klori' ku'ta` bay. Mayda qosi'qlardan, jan'i'ltplash, jumbaq, naqi'l-maqallar ha'm lirikali'q qosi'qlar menen bir qatarda povest`, romanli'q mazmundag`i' yertekler, ayti'si'wlar, da'sta`nlar, legendalar, uzaq terme-tolg`awlar qaraqalpaq fol'klori'ni'n` tiykarg`i' bayli'g`i' boli'p tabi'ladi'.

Fol'klorli'q shi'g`armalari'ni'n` ha'r birinin` turmi'sli'q deregi, do`reliwi sebebi bar. Fol'klordi'n` ayri'm tu`rleri di'niy tu`sinik, inani'mg`a baylani'sli' do`regen Mi'sali', ba`dik, zikir, yaramazan h.t.basqalar islam di'ninin` ta`siri menen payda bolg`an.

Turmi's salt-ji'rlari' xali'qti'n` uzaq a`sirlerden beri saqlang`an u`ri'p-a`detine baylani'sli' do`regen)ha`wjar, bet ashar, besik ji'ri', yesittiriw, kewil ayti'w, xoshlasi'w da kiredi).

Da'stanlar, legendalar belgili tariyxiy da`wirlerdegi waqiyalarg`a baylani'sli' ju`zege keledi.

Qaraqalpaq fol'klori'ni'n` shi'g`armalari'ni'n` ishinde da'stanlar ayri'qsha wori'ndi' iyelleydi.

Da'stanlar tiykari'nan yeki toparg`a bolinedi.

Birinshi-qaharmanli'q waqiyag`a baylani'sli' do`regen shi'g`armalar. Bug`an, «Qi'ri'q qi'z», «Yedige», «Qoblan» h.t.b. jatadi'.

Yekinshi – ashi'qli'q, muhabbet temasi'n suwretleytu'g`i'n liro-eposlar. Bug`an, «G`a`rip-ashi'q», «Yusip-Ahmet», «Sayatxan Ha`mra» h.t.b. da'stanlar kiredi.

Xali'q arasi'nda ken' tarqalg'an da'sta'nlardan biri tu'rli liro-eposlar yamasa ashi'qli'q ji'rlari'. Wolardi'n' atqari'wshi'lari' baqsi'lar.

«G'a'rip-ashi'q», «Yusip-Ahmet», «Sayatxan-Ha'mra», «Go'rwg'li'» da'stanlari' baqsi'lardi'n' atqari'li'wi'nda taralg'an ha'm saqlang'an, baqsi'lardi'n' saz a'sbapi' duwtar. Baqsshilardi'n' qasnda girjekshiler ha'm balamanshi'lar da bolg'an.

Baqsi'larg'a qarag'anda ji'rawlar a'dewir yerte da'wirle payda bolg'an. Ji'rawlapr ha'm baqsi'lardi'n' ishinen do'retiwshilik uqi'pqa iye talant iyeleri bolg'an. Wolar xali'qti'n' so'z wo'nerin saqlawshi'lar boli'wi' menen `irge, wo'zleri de nama do'retiw qa'bidlietne iye talantli'lar esaplang'an. Mi'sali', «Wormambet biy tolg'awi'», Abdir namasi', Turi'mbet namasi', I'zimbet joli' h.t.b. ji'raw namalari' menen birge «Alaqayi's», «Ari'wxan», «Adi'n'nan», «Jalari'» lar qaraqalpaq baqsi'lari'ni'n' ayti'wi' menen saqlani'p, solardi'n' talanti'nan do'regen namalar yesaplanadi'.

Ji'rawlardi'n' repertuarlari'nan tolg'aw, termeler ken' wori'n alsa da baqsi'lar repertuari'nan ayti'm qosi'qlari' ken' wori'n alg'an.

Xali'q qosi'qlari'n, ji'rlari'n tarati'wshi' ha'm atqari'wshi'lar yesaplang'an ji'raw ha'm baqsi'larg'a ta'n wo'zgeshelik bul improvizatorli'q wo'zgeshelik.

Wolar birinshiden, atqaratu'g'i'n namasi'na, qosi'g'i'na du'ris ba'habere aladi', jaqsi' tu'singen jag'dayda anaw mi'naw namani' ji'rlap woti'ri'p woni' ti'n'lawshi'larg'a qarap wo'zgartirip, wog'an wo'zinin' qasi'na so'z qosi'p jiberiwi de mumkin. Mi'sali'g'a bir dastanni'n' wo'zinde bir neshe da'wirdi'n' tu'sinigi, bir neshe a'wlatti'n' ko'z-qarasi' usi' boli'wi'ni'n' da tiykarg'i' sebebi usi'nday. Ja'nede ha'r bir atqari'wshi'lardi'n' ayti'w joli' ayri'qsha boli'wi'ni'n' sebebi de sonda bolsa kerek. Geyde anaw yamasa mi'naw da'stanni'n', ji'rdi'n', qosi'qti'q tiykarg'i' syujetin, motivin saqlaw woni' jan'a shi'g'arma si'pati'nda rawajlandi'ri'p qayta islep atqari'wda ko'plep ushi'rasadi'.

Bunda da tiykarg'i' wori'ndi' atqari'wshi'lardi'n' atqari'w sheberliginen uqi'bi' belgili wori'ndi' iyelleydi.

Atqari'wshi'larg'a say tag'i' bir belgi wolardi'n` u'staz shakirt tarbiyalaw da'stu`rinin` dawam yetiwinde.

Uzaq da`wirlerden beri qaraqalpaqlardi'n` wo`zinshelik da'stu`riy mektebi bolg`an.

Sha`kirtlerin bir neshe ji'llap birge toy marasi'mlarg'a iyertirip ju`rgen, basqa atqari'wshi'larg'a sha`kirtlikke bergenler, sebebi wolar ayti'w usi'llari' ha`m repertuarlari'ni'n` ko`beyiwi ushi'n wo`z u'stazlari'nan patiyasi'n ali'p xali'q arasi'nda xi'zmet yetkenler.

Wolar toy-merekelerde wo`zlerini pa`lenshe degen atqari'wshi'ni'n` sha`kirtimen dep maqtani'sh yetkenler.

«Qi'ri'q qi'z»da'stani'ni'n` bizge miyras yetip qaldi'rg`an Qurbanbay ji'raw bul da'standi' da'stlep Jiyeji'raw, woni'n` sha`kirdi Xalmurat ji'raw, wonnan Shanqay ji'raw, wonnan Qazaqbay ji'rawlardi'n` atqari'p kelgenligin bayan yetedi.(Jiyemurat ji'raw ustazi').

Qaraqalpaq xali'q da'stanlari'ni'n` atqari'wshi'si' ji'rawlardi'n` arasi'ndan xali'qqa ken`nen belgili ji'rawlardan ataqli' Wo`giz ji'raw Niyaz uli' (1884-1954), «Alpami's»da'stani'n jazi'p ali'ng`an. 1937 ji'li' Moskvada baspadan shi'qti', ha`zirge shekem 4 ret baspadan shi'qti'.

Qurbanbay ji'raw (1876-1958) wonnan jazi'p ali'ng`an Qi'ri'q qi'z da'stani'n rus, qazaq, turkmen tillerinde baspadan shi'qqan.

Wol «O`zbekistan ji'rshi'si' xurmetli ag`lasi'» berildi, «Miynet bayrag'i' ordeni'» menen si'yli'qlandi'.

Yesemurat ji'raw (1885-1970) - Qaraqalpaq xali'qi'ni'n` ataqli' ji'rawlari'nan biri, ji'rawshi'li'qti' wo`z a`kesi n`urabulla ji'rawdan u`yrenen.

Qi'yas ji'raw (1803-1974) Ustazlari' A`bdireyim, Qabi'l, A`bdimurat ji'rawlar bolg`an. Wol ataqli' Bekmurat ji'rawdan «Alpami's», Qabi'l ji'rawdan «Maspatsha» da'stanlari'n u`yrendi.

Muwsa baqsi'(1863-1907) Wol Aqi'mbet baqsi'ni'n` sha`kirti «Muwsa sen yari'», «Muwsa» namalari' xali'q arasi'nda ken`nen taralg`an. Woni' talanti'n Berdax shayi'r joqari' bahalag`an.

«Ta`rip ytsem soni` doslar,
adamzatti`n` kewlin xoshlar,
qayri`ladi` ushqan quslar,
sazi`n` yesitse Muwsani`n`.

tan`qaldi`rg`an patsha xandi`,
Sazi` so`zi yeriter jandi`,
tamam baqsi`ni`n` sultani`,
sheberlik jag`i` Muwsani`n`

degen qosi`q qatarlari` woni`n` ani`q mi`sali` bola aladi`.

Yesshan baqsi` (1804-1952) Xali`qi`mi`zdi`n` su`ygen baqsi`lari`ni`n` biri, wol ataqli` Qi`di`rniyaz baqsi`ni`n` sha`kirti. A`sirese Shernazar, Muwsa baqsi`lardi`n` namalari`n yen` sheber atqarg`an baqsi`. Wog`an «Qaraqalpaqstan, O`zbekistan xali`q artisti» xurmetli ataqlari` berildi.

Japaq baqsi`(1803-1973) yen` ataqli` baqsi` boli`p, wol ko`plegen namalar do`retti. Wol wo`zinin` qaldi`rg`an miyraslari` menen xali`qti`n` ju`reginde jasamaqta.

Qaraqalpaq xali`qinin` a`debi ha`m muzi`kali`q tvorchestvosi Wortu Aziya ha`m Qazaqstan xali`qlari`ni`n` muzi`ka iskusstvosi` menen ti`qi`s baylani`sta rawajlandi` ha`mde rawajlanbaqta. Buni o`zbek, tajik ha`m qaraqalpaq variantlarinda belgili dastan syujetlerinin` uliwmalig`i ko`rsetip wotir.

Qaraqalpaq xali`qi arasi`nda instrumentalli`q muzi`ka taralg`an bolsa-da xali`q muzi`ka saz asaplari` ko`p yemes. Tarli` saz jardeminde shertiletug`in tarli` muzi`ka instrumentlerinen Qaraqalpaqstanda qobi`z ham gidjek qollani`ladi, barmaqlar menen, shertiletug`i`n instrumentlerden duwtar ha`m duxovoy muzi`ka instrumentlerinen- balaman shertiledi, gidjek qobiz ha`m duwtar qollaniladi.

Qobi`z tar tag`ilg`an muzi`ka a`sbapi`, wol taralg`an muzi`ka asbapi`, wol kamanshani`n` ja`rdeminen shertiledi. Qobi`z tutas woyilg`an ag`ashtan islenedi. Woni`n` grifi ham korpusi bir jaqqa bu`gilgen.

Korpusti'n` to`mengi bolegine tu`ye terisi qaplanadi`. Wonda atti'n` quyri`q qi`li`nan islegen yeki tar tag`i`li`p, bul tarlar kvartag`a sazlanadi. Qobi`z sesinin` ko`lemi bir yarim yeki oktava intervali`nda jaylasqan.

Kamansha sa`daq yamasa skobka formasinda bu`gilgen tayaqtan quraladi`, wonda ji`lqi` qi`llari`ni`n` qali`n tobi` yerkin wornati`ladi`.

Qobi`zdi`n` uli`wma uzi`nli`g`i` 70-75 sm. Wol girjek si`yaqli` dizege qoyi`li`p shertiledi, biraq barmaqlar tardi` basqanda grifke tiymeydi, tek tarlar arasi`nda si`pti`ri`li`p woynap turadi`.

XVII a`sirde jasagan muzi`ka izertlewshisi Darvish Alidi`n` ayti`wina qarag`anda wo`zinin` ko`rkemligi, wo`zini bir turdegi tempine tembrina iye bolgan qobi`z ku`ta` a`yyemgi instrument boli`p yesaplanadi`.

Qobi`z muzi`ka teoriyasi`n jaqsi` u`yrenip alg`an XIVa`sirdi`n` belgili muzi`kanti Sultan Uayisti`n` zamani`nda qollani`ldi dep ko`rsetedi Darvish Ali.

Qaraqalpaqstanda qobi`z ansambline kirgiziledi, biraq wol ko`binese da`stanlardi` atqari`wda ji`rawlar ta`repinen paydalani`ladi`. Qobi`z qazaqlardi`n`da, qirg`izlardi`n` da muzi`kali`q instrumentina kiredi.

Atqariwshili`q wo`neri qaraqalpaq xali`qi`ni`n` yen` yeskiden kiyatirg`an su`yikli wo`nerpazlari`mi`zdi`n` bir topari`n quraydi`. Wolardi`n` sazi menen so`zi miynet adamlari`ni`n` tilegine u`lles, tilegine say boli`p keledi. Xali`qti`n` a`debiyati menen iskusstvosi`ni`n` rawajlani`wi`nda belgili da`rejede u`les qosqan atqari`wshi`lardi`n` xizmeti xali`qimizdi`n` ko`p a`sirlik tariyxi`ni`n` alti`n betlerin toli`qti`radi`. Wolar wozlerinin` kelip shi`g`i`wi` jag`i`nan teren` tariyxiy tami`rlari`na iye.

Qaraqalpaq xali`qi`ni`n` a`yyemnen kiyatirg`an basi`p ali`wshi`larg`a ha`m u`stem toparlarg`a qarsi` guresi, wolardi`n` joqari moralli`q o`zgeshelikleri, miynet qatnasi`q ma`deniyati` atqari`wshi`lar ta`repinen wo`z tvorchestvosi`nda ko`rkem boyawlar menen si`zi`p berilgen. Sonli`qtan da xali`q namalarin dastanlari`n saw, paydalani`w da`stu`rinde atqariwshilardi`n` tutqan worni wog`ada ulli`.

Belgili qaraqalpaq ilimpazlari` N.Dawqaraev, Q.Ayi'mbetov h.t.b.qaraqalpaq ji`rawshi`li`q mektebin Si`pi`ra ji`rawdi`n` ati` menen baylani`sti`radi`. Wolar

Toqtami's xanni'n` tusi'nda Nog'ayli' Soyuzi'ni'n` qulaw dawirinde jasag`ani` tuwrali' mag`lumat berilgen.

Mine usi' ilimiy tiykarlarga qarag`anda Si'pi'ra ji'raw nog'ayli' dawirinin` yen` ulli' ji'rawi' bolg`an degen juwmaqqa kelemiz. 1723-ji'li' Si'rdar`yanin` worta jag`alari'n jaylag`an qaraqalpaqlardi' qalmaqlar (jong`arlar) menen qazaq xani' Abi'lqayi'r shabadi'. Bul jag`day qaraqalpaqlar ushi'n wog`ada awi'r boladi'. Wolar usi'g`an baylani'sli' «joqari'g`i» ha'm «tomengi» boli'p yekige bo`linip ko`shiwge ma`jbur boldi'. «Joqari'g`i» qaraqalpaqlar Samarqand, Buxara, Zarafshan ta'repke ko`shti. Wolar Nurata, Buli'ng`ir, Janbay, Kenemex, Kenine, Ramitan, Baysi'n, Miyako`l rayonlari'n jayladi'. Usi' «joqari'» qaraqalpaqlardan shi'qqan ataqli' ji'rawlar, Jiye, Aytuwar, Qabil, Xalmurat, Yerbay, Shanko't, Jiye, Janbay, Qazaqbay, Bekmurat, Qurbanlar ha`zirgi Qaraqalpaqstan atirapi'nda jasag`an baqsi' ji'rawlar: Aqimbet, Muwsa, Nurabulla, Sherniyaz, Juman, Qurbanbay h.t.b.menen doretiwshilik baylani'sta bari's kelis yetip turg`an².(6)

A`sirese ustazdan shakirt shigariwda bul ma`deniy baylanislardi'n` xizmeti wog`ada ulli' boldi'. Ustazlardi'n` shakirt tayarlag`ani xaqqi'ndag`i tariyxii xali'q qosi'qlari' Nurata, Buli'ng`ir, Janbay rayonlari'nda yelege shekem jan`a namalarda ayti'li'p kelmekte.

Mine usi' u`lli' territoriyali'q wortali'qta jasap, do`retiwshilik miynet yetken qaraqalpaqlari xali'q durdanalari'n mudami' jetilistire woti'ri'p, ustazdan shakirt shi'g`ari'w wo`nerleri'n joqari' basqi'shqa koterdi.

Biz joqari'da ji'rawlar qaharmanli'q da'stanlardi' qobi'z menen atqarg`an dedik. Sonli'qtan ji'raw degenimizde biz qobi'zdi' yeske alami'z. Ji'raw so`zi qobi'z yekewi yegizdi'n` si'n`ari'nday jupkerlesip birge jasaydi'. Soni'n` ushi'n biz qobi'z a`sba'pi' tuwrali' qi'sqasha tu'sinik beriwdi de maqul ko`rdik.

Qaraqalpaq xali'qinin` arasi'nda shig`isi jag`inanen` go`ne, yeski muzi'kali'q a`sba'plardi'n` biri – qobi'z. XI a`sirdi'n` ulli' ilimpazi' Maxmud

² N.Dawqaraev. Shi'g`armalari'ni'n` toli'q ji'ynag`i'. III-tom. «Qaraqalpaqstan» baspasi'. No`kis-1971, 21-bet

Qashqariy «Devonu lugʻatit turk» kitabiʻnda muziʻkaliʻq aʻsbaplardan – Qobiʻz, siʻbiʻzgʻiʻ, karnay t.b. aʻsbaplardiʻnʻ atlariʻn jiʻyiʻ tilge aladiʻ.

Jiʻrawlar qobiʻz menen atqaratugʻiʻn arnawliʻ namalariʻ wogʻada koʻp boliʻp wolar renʻ-berenʻ nagʻiʻshlariʻna iye. Wolardan «Sherbeyit», «Sholasqan». «Aygʻa shap», Kelte ziban», «Kuʻn shigʻar», Iʻlgʻal, «Tanʻ atar», «Yagʻliʻ bahar» haʻm t.b. namalar menen terme tolgʻawlardiʻnʻ woʻzleri de bir neshe turlerge iye. Qobiʻz namalariʻniʻnʻ woʻzine taʻn stili, dawiʻsliʻq koloriti, tembri menen ayriʻqsha kewil tartiʻp turadiʻ.

Jiʻraw namalarininʻ muzmuniʻ haʻm atqariʻwshiʻliʻq usiʻllariʻ jagʻiʻnan analiz yetsek,

- terme tolgʻawlar(Kelte tolgʻawlar, uziʻn tolgʻawlar);
- Ataqliʻ jiʻrawlardiʻnʻ atiʻna baylaniʻsliʻ doʻregen namalar;
- Rawajlandiʻriʻlgʻan koʻrkem suwretshiligi basiʻm, qaʻliplesken tiykargʻiʻ namalar;
- Sazlar instrumentalliʻq qobiʻzda jeke atqariʻlatuʻgʻin namalar dep toʻrt gruppagʻa boliʻp qarawdiʻ maqul koʻrdik.

1.4.Qaraqalpaq xali'q qosi'qlari', namalari' ha'm jumbaqar

Xali'qi'mi'z arasi'nda xali'q qosi'qlarsh wog`ada ken` taralg`an. Wolar ko`p tu`rli tematikali'q jaqtan bay. Mun` sher, sag`i'ni'sh sezimlerine, sonday-aq ha`r tu`rli ka`sipke baylani'sli' do`regen qosi'qlar, woyi'n da`lkek, ha`zil qosi'qlari' xoshlasi'w qosi'qlari', miynetke baylani'sli' qosi'qlar, balalar qosi'qlari', ayti's qosi'qlari', ayti's ha'm ha`r tu`rli qosi'qlar ushi'rasadi'.

Bul qosi'qlardi'n` shi'g`ari'li'wi' ha`r tu`rli jag`daylarg`a baylani'sli' boladi'. Mi'sali`` qi'zlar qosi'qlari'nda mun`-sher, yelden, u`yden, su`yiklisinen, qatar-qurbi'lari'nan ayri'li'p, su`ymegen adami'na zorlap beriwdi'n` qayg`i' ha`siretinen, ten`sizlikten kelip shi'qqan arzi'w-a`rmanlar, tilekler sa`wlelenedi.

Bul qosi'qlardi'q arnawli' namasi' boladi'. Bul qosi'qlarda basi'ina qi'yi'n ahwal tu`sken adamlardi'n` wo`zleri aytadi', namasi'n wo`zleri shi'g`aradi' yamasa basqa birewler namag`a saladı', woni' qosi'qshi'lar, baqsi'lar, qi'ssaxanlarda aytadi'. Mi'salg`a «Sharq iyirsem bi'lg`awi'shi'm qaraman», «Kettim a`rmanlar», «Ji'lamayi'n ba», «Ayralı'q», «Mun'li' qi'z» h.t.b. qosi'qlari'n ayti'wg`a boladi'.

Xoshlasi'w qosi'qlari' da qosi'qlar qu`rami'nda yelewli ori'n tu`tadi' ha'm uzaq da`wirlerden saqlani'p kiyati'r.

Wol jeke adamlarg`a, yel xali'qqa, tuwan jerge baylani'sli' da shi'g`arma bergen. Yesten ketpes, umti'lmas, adam jani'na qatti' batqan ha`diyseler, xoshlasi'w qosi'qlari'n payda yetken.

Jiyen ji'rawdi'n` ataqli' «Posqan yel» tolq`awi' xoshlasi'wdi'n` bir tu`ri. A`jiniyazdi'n` «Bozataw» poemasi' xoshlasi'w tu`rinde boli'p, wonda ata-ma`kandi' taslap, dushpanlari'ni'n` aydawi'nda barati'rg`an xali'qti'n` muni', qayg`i'-ha`sireti menen toli'. Bul avtor belgili xoshlasi'w qosi'g`i' bolsa, usi' «Bozataw» ati' menen xali'q awzi'nda fol'klorli'q xali'q qosi'g`i' atalg`an xoshlasi'w qosi'g`i'n da xali'q arasi'nan ken`nen taralg`an

«Bozataw boyi'na tu`gin to`kkenmen,

To`ginimdi jayi`p yegin yekkenmen,
Suwi` biyjay boli`p ko`ship ketkenmen,
Xosh aman bol, bizden qaldi`n` Bozataw.

Bozataw degenin` a`jep jay yeken.
Uri`qlari` at woti`na say yeken,
Qi`zlari` sallang`an, yele bay yeken,
Qa`dirin` yendi bizge wo`tti Bozataw».

Sunday-aq, da`stanlarda da xoshlasi`w qosi`qlari`ni`n` u`lgileri ushi`rasadi`.
Mi`salg`a, Tayshi`xanni`n` ko`ship barati`ri`p, Gu`lparshi`nni`n` wo`z yeli menen
xoshlasi`wi` wog`ada ta`sirli.

Miynetke baylani`sli` do`regen qosi`qlar da ko`p. Wolardi`n` tematikasi`,
mazmuni`, do`reliw sebepleri de ha`r tu`rli. Wol qosi`qlarda ka`sip, xadal miynet,
wo`ner, uqi`p ta`riyplenedi. Jas awladqa aqi`l ayti`ladi`. Mi`sali`, «Miynet yet»,
«Miynetti su`y», t.b qosi`qlar.

Diyxan shi`li`q xali`qi`mi`zdi`n` ata ka`sibi «Miynet tu`bi-ra`ha`t» deydi
xali`qi`mi`z.

Uli`wma alg`anda miynetke baylani`sli` ko`plegen qosi`qlari`nda xali`q
wo`zinin` awi`r tu`rmi`si`n ji`rlag`an.

«Arjag`i` Da`wqara, berjag`i` Shi`mbay,
Yeki ortada qos aydadi`m bir ti`nbay».

Yamasa «Qazi` Iyshan» qosi`g`i`nda
«Tu`stegi bergenin` ko`zdey bir sho`rek,
Diyxan paqi`rlarg`a shiyrin jan kerek..

Xali`q arasshnda «Ag`lari`» qosi`g`i`nda ken` taralg`an. Wol baqsi` ha`m
qosi`qshi`lardi`n` repertu`arlari`nda ken` wori`n alg`an.

Ba`ha`rdi`n` pasli`nda jaz jaylawi`nda,
Won`ir bu`lbiller go`zzal ag`lari`.
Almasi` yerigi, a`nji`r anari`,
Pisip tu`r qanti`ni`n` qurma bag`lari`.

Qosi'q usi'lay da'wam yetile beredi, wonda jas wo'spirimlerdi'n`woylaw qa'bilietin rawajlandi'ri'w birinshi jobag'a shi'g'ari'lg'an.

Uli'wma qaraqalpaq xali'q qosi'qlari' jayi'p jayi'p ju'r du'n`ya.

Wolar wo'zlerinin`ren`beren`ligi menen mazmunshni'n`teren`ligi ha'm ko'rkemliginin`ko'pshiligi menen usi' da'wirige jetip kelgen ha'm bu'gingi ku'nde de xali'q iygiligine xi'zmet yete beredi.

Xali'q qosi'qlari'ni'n`keleshek jas a'wladlardi watan dosli'q, xali'qqa shi'n berilgenlik ruwhi'nda ta'rbiyalawda da a'hmiyeti wog`ada ulli'.

Uli'wma alg`anda xali'q qosi'qlari'nda xali'q turmi'si' ken`nen sa'wlelenedi ha'm ji'rlanadi'. Turmi's salt-da'stu'r ji'rlari' ha'zirgi ku'nde de xali'qi''mi'zdi'n`turmi'si'nda qollani'lmaqta. Mi'sali' «Ha'wjar», «Bet ashar»lardi'n`jan'a tu'rleri do`relip, wolar xali'qqa xi'zmet yetpekte. Ta'rbiyali'q a'hmiyetke iye, turmi's salt-da'tu'r ji'rlari' jan'a bag`i't almaqta.

Salt-da'stu'r ji'rlari'na «Besik ji'ri'», «Toy baslar», «Yaramazan» bulardi'n`ba'ri de wo'z xi'zmetin wo'z worni'nda atqari'p keledi.

Jumbaqlar – qaraqalpaq folk'lori'ni'n`belgili bir tu'rlerin biri boli'p, wol ko'p g`ana yellerdi'n`awi'zeki a'debiyati'nda bekkem saqlang'an. Ha'r bir xali'q woni' wo'z tilinin`wo'zgesheliklerine qarap «tabi'w», «sheshiw»turlerinde qollani'ladi'. Qaraqalpaqsha «jum» ha'm «Baq», «woylan ha'm tap» so'zinen ali'ng'an. Demek, bul janr so'z ma'nisin woylap tabiwg'a bag`ishlang'an.

Jumbaq so'zin wo'zi de sirli so'z boli'p woni'n`payda boli'w dawirleri sheshenlik wo'nerinin`jetiskenlik da'wirlerinen baslang'an. Soni'n`ushi'n da jumbaq bilimlilik ha'm dani'shpanli'qti talap yetedi. Sebebi wonda tek so'z jasi'ri'nadi'. So'nli'qtan da jumbaqtı juda`aqilli adamlar woylap tapqan. Jumbaqli' muzi'kali' ko'rinishi de boladi'. Jumbaq adamlardi'n`wo'zin qorshap turg'an tabiatqa, ha'r qiyli' qubi'li'slarg'a bolg'an ko'z qaraslari' tiykari'nda payda bolg'an. Wol zatlardi'n`tur-tusi, quri'li'si'na wo'zinshe baha beredi. Woni'n`ayri'm belgilerin si'patlar ati'n jasi'radi'. Al jumbaqtı sheshiwshi adam bolsa, sol si'patlamalarg'a tiykarlani'p, woni' sheshe aladi'. Soni'n`ushi'n da jumbaqtı

ayti'w yamasa bolmasa sheshiw ushi'n da bilimlilik, tapqi'rli'q ha'm ziyreklik kerek. Jumbaq quri so'z menen ayti'lmaydi'. Woni si'patlaw ushi'n so'zdi jupkerlestiriw ha'm u'yqastiriw kerek. Bul jag'i'nan wol ko'rkem a'debiy si'patlamalarg'a iye. Ma`selen:

Tu'ygen jerin kuydirer,
Ayag'i joqti jurdirer,
Wo'z yerkinе jibersen',
Duyim jurtti bildirer. (wot)

Bir ja'g`inan jumbaqli' so'z bolsa, yekinshi jag`inan ali'p qarag`anda **qosi'q**. Sonli'qtan da jumbaqlar «danali'q so'zler» boliw menen bir qatarda poeziyali'q si'patlamag`a iye.

Jumbaqtı'n` tu`rleri ko`p. Wol yen` da`slep adamlardı'n` tabiat xaqqi'ndag`i' tu`siniklerin ani'qlaw tiykari'nda payda bolg`an. Adamlar ku`n, tu`n, ay, juldi'z, ji'l ha`reketlerin wo`zlerinshe baqlag`an. Mi'sali':

Won yeki shaqali' daraq,
Ha'r shaqada wo'ti'z japi'raq,
Japi'raqti'n` bir jag'i' qara,
Bir jag'i' aq.
(12 ay, 30 ku`n, 30 tu`n).
Baltasi'z usta,
Ag`ashsi'z ko`rip saladı'. (muz).
Biz biz yedik yuz yedik,
Biz mi'n`lag`an qi'z yedik,
Tan` atqansha ji'yi'ldi'q,
Tan` atqan son` joyi'ldi'q. (juldi'zlar).

Sol tiykarda ka'sipke baylani'sli' jumbaqlar payda bolg`an. Diyqanshi'li'q, shari'washi'li'q, an`shili'q tuwralı' payda borg`an jumbaqlar bulardı'n` aydı'n dalili boli'p tabi'ladi'.

Ma`selen, piyaz haqqi`nda: «qabat-qabat toni` bar,
Kishkene g`ana boyi` bar» -dese,
make, jugeri tuwrali : «jerden shi`g`ar sallani`p,
Worta jasqa kelgende,
Beline nayza baylani`p» ha`m tag`i` basqa jumbaqlar
Ata-babalar wo`z ka`siplerinin` si`rlari` awlatlari`na jumbaqlar arqali`
u`yretken. Diyqanshi`li`q, shari`washi`li`q si`rlari` jumbaqlar arqali` da berilgen.
Ma`selen, to`mendegi jumbaqlarda uy xaywanlari`ni`n` wo`nip-wo`siwi si`rlari`
beriledi.

Won yeki tuye,
won biye,
tog`i`z si`yi`r,
Bes yeshki,
yeki yari`m qoyan,
ush tu`lki.

Bul jumbaqlarg`a qarag`anda tuye won yeki ayda, biye won ayda, siyir
tog`i`z ayda, yeshki bes ayda, qoyanni`n` yeki yari`m ayda, tu`lkinin` ush ayda
balalaytu`g`i`n ma`lim.

Jumbaqlar yerte da`wirlerinen baslap sabaqli`q si`pati`nda da u`yretilgen.
Bug`an yen` basli sebep jumbaq woqi`wshi`ni`n` woy-wori`si`ni`n`, talg`ami`n
ken`eytiredi. Ma`selen,

Bir degenim – besik,
Yeki degenim – yesik,
Ush degenim – ushek,
To`rt degenim – to`sek. - dep ayti`lg`an

Jumbaqli` so`zlerde xa`ripler arqali` so`zt quraw, yag`niy «B» xaribine
baylani`sli` «bir», «besik», «ye»xaribine baylani`sli` «yeki» ha`m «yesik»
so`zlerinin` keliwi soz yetilse, yekinshiden birgelikli seslerge uyqqas du`ziw,

soni'n` menen birgelikte birinshi so`zdi biriktiriwshi so`z tabiwdi ju`kleydi.
Demek, bul da «t» dan tay shapqi'lar, «g»dan gaz ushti degendey jumbaqli so`zler.

Sol tiykarda jumbaqlar balalardi'n` doretiwshiliginin` belgili bir da`stu`rlerine aylani'p ketken. Bul bag`darda umirbay Qayi'rbaevti'n` «Jumbaqlar», Ubayxan Sabirovdi'n` «Men janiltpash aytayin, sen jumbaq ayt» dep atalg`an kitaplari bar. Jumbaqlar shayirlar ta`repinen qayta islengende wondag`i woy menen ko`rkemlilik abden teren`lesip, fol`klordi'n` jazba a`debiyati penen ha`mde qosi'q penen baylanislarin kusheytedi.

Misali':

Jerden shi'g`ar tarani'p,
Tum-tusina qarani'p,
Jigit agasi' bolg`anda,
Basi'na salle worani'p.

(paxta)

Wo`zi da`nnen tuwilg`an,
beli qi'nap buwi'lg`an,
U`y ishindegı si'pi'ri'q,
aldi'na tu`sip juwi'rdan. (piste)
Shupan jumsaq shapani',
Ko`l menen ten`i's makani',
Qarqi'ldap jazda ku`ledi,
Qi'sta uzaq sapari'. (u`yrek).
Wo`zi qayshi' qulaqli',
terisi mami'q shumali',
Salem alsa xayt qoyg`an,
makani joq turaqli'. (qoyan).
Darya, ten`iz, taw, qala,
Ko`resen jaqi'n arasi'n,
Turg`an menen aldi'ng`a,
Ko`rmeysen` biraq qarasi'n. (karta).

Sharshagani'n` ko`rmedim,

Boldi'ri'p ya azbaydi',

Jasaradi' jan`ari'p,

xesh waqi'tta tozbaydi'.

(bilim).

Demek, xali'q do`retpelerini tariyxi'nda jumbaqtin` atqaratu`g`i'n xizmeti u`lken. Wol fol`klordi'n` bir bo`legi boliwi menen bir qatarda jaslarda da, yeresek adamlardi'n` da jumbaqli so`zlerdi'n` sirin sheshiwge jollandi'radi. Ha`r qanday zatti'n` si'patli' belgilerin aniqlawg`a ja`rdemlesedi, wo`y- wori'sti', pikirlew qa`bilietin wo`stiredi.

II-Bap. Xali'q muzi'ka do'retpelerinin' ta'rbiyali'q a'hmiyeti

2.1. Muzi'kami'z xali'qi''mi'zdi'n` ruwxi'y rawaji'

Muzi'ka ta'limi procesi da'wirinde, woqi'wshi'lardi' go'zzalli'qti' seze alatug'i'n, milliy muzi'kag'a miyrim ha'm ha'wesi menen atqaratug'i'n yamasa ti'n'laytug'i'n, milliy muzi'ka miyrasi'mi'zg'a iyelik yetiwshi ha'm de dawam yettiriwshi ba'rkamal insanlar yetip ta'rbiyalaw tiykarg'i' maqset yetip qoyi'ladi'. A'sirese, demokratiyali'q ja'miyet quri'wi'mi'zda, sol ja'miyetti rawajlandi'ri'wshi' jas a'wladti' salamat, bilimli a'sirese, milliy ma'nawiy sezimleri bekkem insanlar etip ta'rbiyalaw ma'seleleri aktual` ori'nda turadi'.

Qaraqalpaq xali'qi'' ruwxi'y miyrasi'nda milliy muzi'ka da'stu'rлерinin' jaslar ta'rbiyasi'ni'n` ma'nawiy qaliplesiwindegi tutqan worni' ayri'qsha a'hmiyetke iye.

G'a'rezsiz ma'mleketimiz siyasati', Ma'mleketlik Ta'lim Standartlari' talaplari' Kadrlar tayarlaw milliy da'stu'rinde de usi' ma'seleler tiykarg'i' ori'nlardi' iyelegen.

Sunday-aq, muzi'ka ta'limi arqali' woqi'wshi'lardi'n` milliy ma'nawiy sezimlerin qaliplestiriw xa'zirgi ku'nde aktual` ma'selelerden biri. Sebebi, g'a'rezsizlikke yerisken taza yeldi'n` ideologiyasi' sayi'zlaw boladi', soni'n` ushi'n da xali'qti' ma'nawiy jaqtan, ideologiyali'q ta'repten tarbiyalap, qaliplestirip bari'w ta'lim sistemali'li'q diziminin` yen` aktual` ma'seleleri dep sanaymi'z.

Qaraqalpaq xali'qi' uzaq wo'tmish, wo'tken da'wirlerde de ta'lim – ta'rbiya menen shug'i'llang'an. Qaraqalpaq xali'qi' uzaq tu'nlerdi tan'larg'a atirg'an keshelerde muzi'ka atqari'wshi'lari' xali'q tariyxi'nan so'z ashi'p, yeldi'n` qayg'i' ha'siretlerin qosi'qlarg'a tu'sirip ji'rlap, ma'nawiy da'stanlardi' atqari'p, jaslarg'a ta'rbiyali'q sabaq bergen.

Bul ta`rbiyali`q a`hmiyetke iye bolg`an ji`yi`nlardi` xali`q qaharmanlari` ushi`n ku`shlerine ku`sh qosi`latug`i`n marsiyalar, nasiyatli` terme-tolg`awlar arqali` ruwxı`y ma`det berip kelgen. Xali`q bul atqari`wshi` qosi`q-ji`rlari` arqali` wo`z ta`shwishin umi`tqan, ha`m ruwxı`y medet bergen.

Qaraqalpaq xayal-qi`zlari` da Xu`rliman si`yaqli` baqsi` xayal-qi`zlardi`n`, analari`, kempir apalari`nan ta`lim-tarbiya u`gitleri ja`mlengen qosi`qlar, da`stanlar, termeler arqali` wo`mir soqpaqlari`n dawam ettirgen.

Bul xali`qti`n` da`stu`riy ta`rbiyali`q, ja`miyetlik isleri sabi`q sovet du`ziminde ta`rbiya ma`seleleri bir ideologiyali`q tu`rde qa`liplesip keldi, biraq, ha`r bir xali`q wo`z milliy ideologiyasi`na, milliy mentalitetine, u`rp-a`detlerine, di`nine ha`m ma`nawiy sezimlerine iye yemes yedi.

Xali`q muzi`ka miyrasi`mi`zdi`n` tariyxi`y ha`m ha`zirgi ku`n talaplari`n ko`rip, u`yrenip bari`li`wi`, mekteplerde muzi`ka ta`liminin` tiykarg`i` maqseti woqi`wshi`larg`a muzi`ka ma`deniyati`n u`yretiw, wolardi` ruwxı`y ma`nawiy sezimlerin rawajlandi`ri`w da`stu`rleri g`arezsizligimizdi qolg`a kiritkennen keyin qa`liplesip kiyati`r.

«Kadrlar tayarlaw milliy da`stu`ri» u`zliksiz ta`lim ha`m kadrlardi` tayarlaw sistemasi`n teren` u`yreniwge qaratı`lg`an.

Milliy da`stu`rdi a`melge asi`ri`wdi` pedagogikali`q ta`limge, bolajaq woqi`ti`wshi`larda joqari` ma`nawiy pazi`yletlerdi bay ma`deniy miyras u`lgilerine ha`m wo`z milliy da`stu`rlerine sadi`qli`q ruwxı`nda ta`rbiyalaw juwapgershiligi ju`kletilgen.

Sol sebepten Kadrlar tayarlaw milliy da`stu`rinin` tiykarg`i` maqseti-bu`gingi ku`nnin` yen` aktual` ma`selelerinin` biri bolg`an jaslardi` milliy sana sezimler ruwxı`nda ta`rbiyalaw. Buni` a`melge asi`ri`w ushi`n woqi`ti`wshi` ha`m ta`rbiyashi`lardan u`lken juwapkershilik talap yetiledi.

Ha'zirgi waqi'tta g'a'rezsiz yelimizde usi' ma'seleler boyi'nsha ko'plegen jumi'slar islenbekte.

Sol pidayi' xi'zmet iyelerinen yen' a'hmiyetli ka'sip iyesi bul pedagoglar. A'sirese, jaslardi'n' milliy ma'nawiy sezimlerin ta'rbiyalawda, sonday-aq, muzi'ka ma'deniyati' arqali' ta'rbiyalawshi' muzi'ka woqi'ti'wshi'si'ni'n' xi'zmetleri wog`ada a'hmiyetli.

Qaraqalpaq xali'qi' uzaq wo'tmishi dawami'nda wo`z muzi'ka ma'deniyati'na, tariyxı'na, ustaz-sha`kirt da'stu`rlerine, wo`z milliylik sezimlerine iye boli'p kiyati'rg`an yel sanaladi'. Kitap, jazi'w-si'zi'w qa`liplespegen waqi'tlarda xali'q qosi'qlari', da'stanlar, termeler ja'miyet ushi'n wo`zine say sabaqli'q, kitap ha'm mektep wazi'ypasi'n atqarg`an.

Sonli'qtan da ata-babalari'mi'zdi'n' salamat a`wladti' ma'nawiy ruwxta ta'rbiyalawdag`i', ruwxı'y bay adamlardi' qa`liplestiriwde birinshi pedagog mug`allim, da`slepki woqi'ti'wshi' xali'qti'n' wo`zi dep biykar aytpag`an.

Ta'lim-ta'rbiya tarawı'nda da'stu`rlerden paydalani'p ulli' shi'g`i's woyshi'llari' A'l-Farabiy, Alisher Nawayi', Ali Qushchi, Ibn Sino si'yaqli' dani'shpanlar wo`z miynetlerinin` bir bo`legin muzi'ka ma'deniyati'na bag`i'shlag`an. Wolar wo`z miynetlerinde insanni'n' psixologiyasi', filosofiyasi' ha'm ta'rbiyasi'nda muzi'ka ma'deniyati'n, muzi'ka dawı'slari'ni'n' wote a'hmiyetliligin ilimiy do`retpelerinde, jazbalari'nda ayti'p wo'tken.

Ulli' shi'g`i's woyshi'li' A'l-Farabiydi'n' - «Muzi'ka pa`ni sol ma`niste paydali' boli'p, kimnin` minezi ten` wo`lshemlilikti jog`altqan bolsa, woni' ta`rtipke keltiredi» degen so`zleri insan ta'rbiyasi'nda muzi'kani'n' ta'rbiyali'q a'hmiyeti ku'shli ekenin an`latadi' ha'm woni' ha'zirgi ku`nde aktual' ma'selelerdi a`melge asi'ri'wda paydalani'ladi'.

Qaraqalpaq woyshi'llari' yel gezip milliy ma'nawiy ustaz-sha`kirt da'stu`rin islegen ji'raw baqsi'lar - Si'pi'ra ji'raw, Jiyen ji'raw, Ajiniyaz, Berdaq

usag`an shayi`rlai`mi`zdi`n` milliy muzi`ka ma`deniyati`n bayi`ti`wda wo`z do`retiwshiligi menen xi`zmet etkenligin aytadi`.

Qa`dingi ata-babalari`mi`z yel jurttan shi`g`i`p du`n`ya gezip, sawat ashi`p, mu`sa`pirlikte ju`rip olar Watan, Ana jurt sag`i`ni`shi`n wo`zlerinde tu`yip wo`z Ana Watani`na bolg`an, milletine bolg`an su`yispenshiligi rawajlani`p wo`zlerinde milliy ma`nawiy sezimlerde, bilimin qa`liplestirip yel ushi`n ustaz, dani`shpan wazi`ypalari`n wori`nlag`an.

Ata-babalari`mi`z qi`yi`n zamanlarda wo`z milliy muzi`ka da`stu`rleri, wolar arqali` wo`z milliy tariyxi`n saqlag`an yeken, biz g`a`rezsiz yelimizde, ha`r ta`repleme mu`mkinshiliklerge iye ma`mleketimizde bul miyrasti` keleshek a`wladqa ja`ne de ku`shli ma`mleket boli`wi` ushi`n jaslardi` ta`lim-ta`rbiyali`, sawatli`, salamat ha`m baxi`tli` boli`wlari` ushi`n ha`reket etiwimiz kerek boladi`.

Halqi`mi`z yerte da`wirlerden baslap-aq ta`lim-ta`rbiya ma`selesin birinshi wori`ng`a qoyg`an ata-babalari`mi`zdan miyras bolg`an. Wolar qaraqalpaq xali`q qosi`qlari`n, dastanlari`n, ra`wayatlari`n, qi`ssalari`n keshelerde, toy - tamashalarda, merelerde jiynali`si`p atqari`p jas a`wladlardi` yeldi tariyx, ma`deniyat, etika-estetika, muzi`ka, ko`rkem a`debiyatlar menen tani`sti`ri`p barg`an.

Bunda tek ta`lim-ta`rbiya ma`selesin ilgeri su`rip qalmastan ba`lki xali`qqa sol da`wir qi`yi`nshi`li`qlari`n, basqi`nshi` ha`m dushpanlardi`n` bergen azaplari`n umi`ti`w ushi`n da`stan qosi`qlar wolarg`a jubani`sh wazi`ypasi`n atqarg`an. Bularg`a marsiya qosi`qlari`, si`n`si`w qosi`qlari` kiredi. Wolardi` ko`binshe xayal-qi`zlar, analar atqarg`an. Sol qi`yi`nshi`li`q zamanda xa`yal-qi`zlardi`n` qi`ynali`p jasag`an turmi`si`n usi` qosi`qlar arqali` ha`zirgi zaman jaslari` tariyx si`pati`nda toq zamanda u`lgi si`pati`nda sabaq aladi`lar. Wonnan ti`sqari` xali`qti`n` yesitken qosi`qlari` ma`rtlik, baxadi`r, azamatlar tuwrali` marsiyalar, si`n`si`wlar, da`stanlar, ji`rlar, ha`zil qosi`qlar, terme-tolg`awlar, xali`qti` shetten kelgen jawi`z niyetli jawlarg`a qarsi` gu`reste ma`nawiy jaqtan

milliy sezimlerde ko`terip, ko`terin`ki ruwxta kush berip, kewli ko`terilip Watan aldi`nda wo`zin azamat insan sezip, jaw menen gu`resip, yelin qorg`awda u`lken ja`rdem berip kelgen.

Xali`qti`n` bul qosi`qlar arqali` ruwxı'y jag`dayı` ko`terilip ja`ne de alg`a qaray rawajlani`p barg`an.

Barlı`q xali`qlar qatari`nda qaraqalpaq milliy muzi`kasi` da millet tili, ruwxı'ylı'g`i`na saylı'g`i`, do`retiwshi xali`qti`n` u`mitleri, sezimlerin ti`n`lawshi'g`a jetkeredi. Bulardi` ha`tteki qosi`qlardı'n` so`zlerin yesitpey turi`p, namada shertilip ati`rg`an ritm, i`rg`aqtan ha`m wolardı'n` mun`li` yamasa shoqli'g`i`n, major yamasa minor keypiyatın ani`qlap ali`wi`mi`zg`a boladı`. Yen` keregi nama qosi`qti`n` baslani`wi`nan-aq woni`n` qaysı` xali`qtiki, qaysı` millettiki yekenligin tez bayqawi`mi`z mumkin.

Ha`r bir millettin` wo`z milliy mentaliteti woni`n` «ti`q» yetken muzi`ka dawı'si`nan-aq sezilip turadı`.

Ha`zirgi künde de qaraqalpaq xali`q qosi`qları'n` ma`mleketler arası'nda yesitkenimizde shet yeldegi dosları'mi`z bunday xali`qi`mi`zdi`n` usı`nday muzi`kalari`, saz asbaplari`, kiyimi, da`stu`rleri menen tani`sadı`. Biz de wolardı'n` bunday woylap ati`rg`anli'g`i`n sezip wo`zimizde usı` xali`q biz dep, maqtani`sh yetemiz, Ana Watan sezimlerin ju`regimizde ja`ne de teren` wori`n alg`anli'g`i`n sezemiz, kewilimiz wo`sedi. Buni` tek biz yemes, ba`lki keleshek jasları'mi`zda, wo`z jureginde seze aladı`.

Muzi`ka millet sezimlerin wo`zindegi bay intonaciya mu`mkinshiliklerdi, sezimler bayanatı'n dawı'slar arqalı`, obrazlı` yetip tu`sindiredi. A`ne sol a`hmiyeti menen bul iskusstvoni`n` obrazlardı` su`wretlewshi, ta`riplewshi basqa tu`rleri - suwretlew wo`neri, mu`sinshilik, kinodan wo`zgeshe. Ma`selen Qi`yas ji`raw ha`m de Shamurat ji`rawdı'n` «Ay tuwar» xoshlası`w ji`ri`n ti`n`lag`anda da xali`qti`n` jawlardan qutqari`p, qaytı`s bolg`an perzentleri ko`rinisi, xali`qti`n` azamat bati`rlar menen xoshlası`wi` peyzaji` ko`z aldi`na keledi. Muzi`ka

doretiwshi bul peyzajdi' wo`z notalari' yamasa wo`z muzi'kasi', dawis qatarlari' menen jaratadi'.

Bunday ideologiyali'q sezimler ha'mme yeldi'n` wo`z doretiwshilik islerinde Watan sezimleri ko`rinip turadi'. Bul bolsa muzi'kani'n` ruwxı'y ta`rbiya beriwshi, ko`rsetiwshi jari'q mi'sali' bola aladi'.

Qaraqalpaq milliy muzi'ka da`stu`rlerinin` ruwxı'y, ma`nawiy ta`rbiyalawshi' mu`mkinshiliklerin asi'ri'wshi' aspektleri woni'n` wo`zine say intonaciya mumkinshilikleri, xali'qshi'lli'g'i', atqari'wdi'n` milliy saz asbabi'nda shertip yesittiriliwi, atqari'wlardi' ti'n`lawshi'g'a toli'q ha'm mazmunli' jetkere biliw u`qi'pli'li'g'i', xor shi'g`armalari'ni'n` milliy ma`nawiy ruwxta jazi'lg`an yamasa milliy sezim menen suwari'lg`an boli'wi', xali'q qosi'qlari'n xor yamasa basqa janrlarg`a awdari'li'p ideyalogiyali'q sezimlerin saqlag`an jag`dayda shi'g`armalar jarati'w, wolardi'n` ja'ma'a't arasi'nda a`melge asi'ri'wi', atqari'wshi'li'qti'n` da`sturge aylandi'ri'lg`anli'g'i', sabaq yamasa sabaqtan ti's woqi'w procesin jan'a pedagogikali'q texnologiya, interaktiv sabaqlar arqali' woqi'wshi'larg`a, talabalarg`a, tez sin'ip bari'wshi' metodlar arqali' jetkeriwde ha'm t. b.

A'ne sol mumkinshiliklerinin` kishi bo`lekleri arqali' woqi'wshi'lardi' milliy ideologiyali'q sezimlerini qa`liplestirip keleshek a`wladqa da jetkeredi. Bul bolsa xali'qti'n` ko`rkem estetikali'q, ruwxı'y ideyalogiyasi' tarbiya birliginin` ta`sirli turi si'pati'nda qi'mbatli'.

Milliy muzi'kali'q da`stu`rler – xali'qti'n` janli' dawisi', woni'n` tariyxi', miynetı, turmi'si', wo`miri, qayg`i'si' ha'm de quwani'shlari' si'n`g`i'rlag`an ji'lnamasi'.

Bul da`stu`rlerdi ha'r bir a`wlad wo`zinen aldi'ng'i' a`wladlari'nan yesitip, bayi'ti'p, bu`gingi ku`nge ali'p kelgen ha'm de ruwxı'y miyras si'pati'nda keleshekke jetkerip kelmekte.

Bul muzi'kali'q miyras, da'stu'rler ha'm wolarda atqari'li'wshi' ideyalar xali'qti' birlestiriwshi, turli xali'qlardi' wo`zara jaqi'nlasti'ri'wshi', soni'n`day, O`zbekistan Respublikasi' g`a`rezsizligin bekkemlewge bag`darlawshi' qu`diretli ku`shke aylani'wi' mumkin.

Ja'miyet rawajlani'wi'ni'n` keleshegi bolg`an jaslardi' ta`rbiyali'q, ideologiyali'q, ma`nawiy sanasi'n qa`liplestiriw wolardi'n` ta`rbiya tuwrali' isleri birlenshi wazi'ypalar yesaplanadi'. Bul bolsa yen` da`slep ata-ana, ta`rbiyashi' ha'm woqi'ti'wshi'lardi'n` minnetli waziypasi' boli'p yesaplanadi'.

Ta`rbiyani' woqi'wshi'-balalarg`a tezirek ha'm teren`rek sin`dirip bari'wi' ushi'n ha'mme pa'nler de xi'zmet yetiwi belgili, biraq, muzi'ka ta`rbiyasi' balalarg`a, talabalarg`a emocional ta`sir ko`rsetedi ha'm woqi'wshi'lar muzi'kani' tezirek qabi'l yetedi.

Muzi'ka wolarda aqi'lli'li'q, a`deplilik pa`ziyetlerinin` rawajlani'wi'n u`lken ta`sir ko`rsetip, insan sanasi'n qa`liplestiriwde u`lken a`hmiyetke iye, woni'n` psixologiyali'q, fiziologiyali'q sezimlerine jaqsi' ta`sir ko`rsetedi.

Sonli'qtan-da bolajaq muzi'ka woqi'ti'wshi'lari'n ka`siplik, ma`nawiy ha'm de ka`mil insan ruwx'i'nda tarbiyalaw ja`ne sol ulli' ustazlari'mi'zdi'n`, professor-woqi'ti'wshi'lar ha'm pedagoglardi'n` quramali' miynetlerinen boli'p tabi'ladi'.

Talabalardi' keleshekte wo`z worni'n duri's taba ali'wi' ushi'n wolarg`a puxta bilim beriwimiz, jas woqi'ti'wshi'lari'mi'zdi' ulli' bilimli ha'm abi'royli' ustazlar boli'p jetilistiriw ushi'n wolardi'n` yerkin doretiwshilik islerin qollap-quwatlawi'mi'z, wo`sip kiyati'rg`an ideyalarin wo`siriw ushi'n wolardi' xoshametlep, wolarg`a ko`mek ha'm jol beriwimiz, ilimiy paydali' pikirler berip wolardi'n` bilim ha'm ko`nlikpelerin qa`liplestirip bari'wi'mi'z bu`gingi ku`nnin` yen` a`hmietli ma`selelerinin` biri desek qa`telespeymtiz.

Bolajaq muzi'ka woqi'ti'wshi'lari' keleshekte ha`r bir woqi'tqan, ta`rbiyalag`an balasi'n saz atqarg`anda sazi'n ti'n`lag`an ti'n`lawshi'lardi'n` da

ishki du`n`yasi`na kirip, wolardi`n` kemisin tolti`ri`wi`n tayani`sh ta`rbiya beriwın ha`m ruwxı`y du`n`yasi`n ken`eytiwge turtki boli`wi`n qa`leydi. Soni`n` menen birge wo`zin yesitken qosi`qlari` arqali` tariyxı`n, u`rip-a`detlerin, kim ha`m qanday insan ekenligin an`laydi`, qa`teleri bolsa duzetiwge xa`reket etedi.

Muzi`ka yesitken insan ha`r qanday jasta yekenligine qaramay jamanli`q yesiginen wo`tpeydi. Ulli` rus shayi`ri` N.V.Gogol` «Muzi`ka wo`z dawı`slari`, i`rg`aqlari` menen insandi` jerden wo`z du`n`yasi`na ali`p ketedi. Wo`z notalari` menen insan sezimlerin basqaradi` ha`m pu`tkil barli`qti` sezimge aylandi`radi`» dep o`tken edi. Al ataqli` kompozitor D.D.Shostakovich bolsa muzi`kani`n` adam ta`biyati`na baylani`si` tuwrali` «Muzi`ka yesitken insan wo`zinin` alaqaşı`n du`n`yadan uze almaydi`, wo`zinin` ju`regın xalı`q ju`regi menen birge unison(ten`dey) uri`p ati`rg`ani`n` sezedi, woni`n` pikirleri xalı`q ruwxı`nda ha`m qa`libinde, qanı`nda ag`adi`», -dep ta`rip bergen yedi.

Muzi`ka ta`limi wo`zgeshelikleri sonday na`zik bir ishki sezim boli`p, bu`l ta`limdi jaslarg`a jetkiziwde woqi`ti`wshi`lardi`n` do`retiwshilik isleri quramalı` ha`m ju`wapkershilikli wazi`ypası` boli`p tabi`ladi`.

İnsanni`n` ruwxı`y-ma`nawiy kamalati`, woy pikirinin` rawajlani`wi`nda ko`rkem wo`nerdi`n`, muzi`kani`n` worni` ha`m a`hmiyeti ku`ta` u`lken. Usi` ma`nisten ali`p qarag`anda jaslari`mi`zdi`n` ma`nawiyati`n artti`ri`w, wolarda teren` woy-pikir, jaqsi` pazi`ylet iyeleri kamil insanlar yetip tarbiyalawda, ju`reginde ha`m sanası`nda Ana Watang`a su`yispenshilik, milliy da`stu`rlerimiz ha`m miyrası`mi`zg`a sadi`qli`q sezimlerin bekkem qa`liplestiriwde muzi`ka ko`rkem wo`nerinin`, muzi`ka ta`liminin` ja`nede a`hmiyeti sheksiz.

Prezidentimizdi`n` «Balalar muzi`ka ha`m ko`rkem wo`ner mekteplerinin` materialli`q-texnikali`q bazası`n bekkemlew ja`ne wolardi`n jumi`si`n bunnan bi`layda jaqsi`law boyi`nsha 2009-2014 ji`llarg`a mo`lsherlengen qararı` perzentlerimizdi`n` ruwxı`y dun`yasi`n ha`m

ma`deniy da`rejesin artti`ri`w, wolardi`n` milliy ha`m ja`han muzi`ka ma`deniyati`ni`n` yen` ajayi`p u`lgileri menen jaqi`nnan tani`si`wi` ushi`n za`rurli mu`mkinshilikler a`hmiyetli da`lil bolmaqta. Bul bolsa wo`z gezeginde joqari` woqi`w wori`nlari`na woqi`wg`a kiriwshi jaslar ushi`n kerekli baza boli`p xi`zmet yetedi.

Sunday-aq, bul bolajaq muzi`ka woqi`ti`wshi`lari`n tayarlawshi` ta`lim da`rgayi`nda is ju`ritip ati`rg`an professor woqi`ti`wshi`lar ta`ji`riybesi pu`tkil respublika jaslari` bilimin, ma`nawiy ta`rbiyalaw ushi`n juwapker. Sebebi, wolar keleshek ta`rbiyashi`lari`, keleshegimiz dawamshi`lari` boli`p tabi`ladi`"-dep keltirip wotken yedi ilimiybasshi`m p.i.k. S.Romanova woz bayanti`nda. Biz de woz wo`qi`wshi`lari`mi`g`a ta`lim menen birge ha`r ta`repleme ta`rbiya beriw biznin` burshi`mi`z.

Keleshegi ulli` O`zbekistandi` rawajlandi`ri`wda wo`z u`lesin qosi`p ati`rg`an ha`r bir puqara wo`z ma`mleketi, xali`qi`, milletinin` ayri`lmas bo`legi yekenligin, bilim milliy ruwxı`yat ha`m sanasi`ni`n` ishki bo`legi yekenin tu`siniw kerek.

2.2. Da'stu'riy qosi'qlar ha'm woni'n ta'rbiyali'q a'hmiyeti.

Muzi'ka ta'limi processi' da'wirinde, woqi'wshi'lardi' go'zzalli'qti' seze alatug'i'n, milliy muzi'kag'a miyrim ha'm ha'wes menen atqaratug'i'n yamasa ti'n'laytug'i'n, milliy muzi'ka miyrasi'mi'zg'a iyelik yetiwshi ha'mde dawam yettiriwshi barkamal insanlar yetip ta'rbiyalaw tiykarg'i' maqset yetip qoyi'ladi'.

O'zbekistan Respublikasi' Milliy ha'm de uli'wmainsanli'q miyraslar, sonday-aq, demokratikali'q bag'darlanshwshi' ha'm wolarg'a tiykarlani'wshi' usi' rawajlani'w joli' insaniyli'q, demokratikali'q ha'm xuquqiy ja'miyet quri'w joli' si'pati'nda ayti'p wo'tildi. Puqarali'q ja'miyettin' quri'li'wi', yen' da'slep, usi' ja'miyette jasap ati'rg'an pu'qaralardi'n' ma'nawiy-a'deplilik ja'repten, ruwx'i'y ta'repten jetisken, joqari' da'rejedegi aqi'l wo'y-wori'sqa iye yekenliklerine baylani'sli' boladi'. Sonday-aq, puqarali'q ja'miyette a'mel yetiwshi social wo'lshepler a'ne sol ja'miyette jasawshi' shaxslar ta'repinen jarati'ladi'.

U'namli' mazmun beriwshi social-tarbiyali'q wo'lshepler, ko'z qaraslardi'n' ju'zege keliwinde milliy ma'deniy, da'stu'riy miyras wo'zine say wori'n tutadi'. Milliy ma'deniy miyras u'lgileri ha'm wolarda ilgiri su'rilgen ideyalardi'n' social ja'miyettegi rawajlani'wi' ha'm de shaxs kamalati'ndag'i' roli'na joqari' baha berip woti'ri'p, O'zbekistan Respublikasi' Prezidenti Islam Karimov ayri'qsha ayti'p wo'tti: «Bul g'aziyne insang'a wo'mirde na'tiyjeler bag'i'shlaydi', woni'n' qaraslari' tek sonday bayli'q artti'ri'w joli'nda kun ko'riwge jol qoymaydi', qi'yi'nshi'li'q waqi'ti'nda aman asrap qaladi' ha'm de materialli'q qi'yi'nshi'li'q ku'nlerinde kushi'n'i'zdi bekkemleydi»³.

Milliy ma'deniy miyras u'lgileri ha'm wolar mazmuni'nda sawle salg'an ideyalar jas awlatti' barkamal shaxs yetip ta'rbiyalawda kerekli a'hmiyetke payda yetedi.

³ Milliy istiqlol g'oyasi: Asosiy tushuncha va tamoyillar. T., O'zbekiston, 2000. 64-b.

Birlemshi buyri'qpazli'qqa tiykarlang'an ja'miyette ruwx'i'y-ta'rbiyali'q miyraslar, milliy ma'deniy miyrasqa qarag'anda jaman mu'na'sebettin' qa'lipleskenligi wolardi'n' asi'l ma'nisin u'yreniw, u'namli', jaqsi' ideyalardan ta'lim-ta'rbiya islerin sho'lkemlestiriw processi'nda paydalani'w joli'na belgili tosi'qlar qoyi'ldi'. Sol sebepten belgili mu'ddet milliy da'stu'riy qa'diriyatlari'mi'zg'a social mu'na'sebetlerdi sho'lkemlestiriwdegi roli' sezilerli da'rejede ko'zge taslanbadi'.

Respublikami'zdi'n' g'arezsizliginen keyingi jigirma ji'l dawami'nda ruwx'i'y, ma'nawiy ta'rbiyani'n' ilmiy, tiykarlari'n tiklew, bul wori'nda milliy da'stu'riy qa'diriyatlardan mazmunli' ha'm na'tiyjeli paydalani'wg'a bolg'an talap ku'sheyip, O'zbekistanni'n' siyasiy-social ha'm ekonomikali'q rawajlani'wi'n tiykarg'i' bag'i'tlari'ni'n' biri da'rejesine ko'terildi.

Bunday ilajlardi'n' ma'mleket ta'repinen a'melge asi'ri'li'wi', ma'mleket siyasiy-ma'nawiy rawajlani'w jollari'nda da milliy ta'rbiyani' joqari'lati'wda da ma'mleket basshi' boli'wi', bul ma'nawiy bag'darlardi'n' fundamentin tiykarlap beriw ayri'qsha ayti'p wo'tildi.

Ma'mlekettin' bas maqseti jaslarda joqari' ma'nawiy pa'ziyetlerdi'n', bay ma'deniy miyrasi'mi'z, tariyxi'mi'z, uli'wmainsaniyli'q qadiriyatlari'na xurmet, Watang'a muhabbat, milliy g'arezsiz ideologiyasi'na sadaqat ruwx'i'nda ta'rbiyalaw waziypasi' ta'lim tarawi'nda islewshi ta'rbiyashi' ha'm woqi'ti'wshi'larg'a ju'kletilgen.

Buni' prezidentimiz I.A.Karimov ayri'qsha ayti'p wo'tip, «Ma'nawiy ha'm salamat barkamal insanni' u'lkeytiw ma'selese biz ushi'n uli'wma milliy, uli'wmama'mleketlik wortali'g'i'ndag'i' wazi'ypa boli'p, bul sawapli' maqset joli'nda a'melge asi'ri'p ati'rg'an islerimizdi'n' izbe-izlik ha'm bekkemlik penen

dawam yettiriw bu`gingi siyasati`mi`zdi`n` di`qqat worayi`nda turg`ani`n ja`ne bir ayti`p wo`tpekshimen»-dep yedi.⁴

Bul g`a`rezsizlik sharapati` menen Qaraqalpaqstanda da jaslardi` muzi`kali`q ta`lim ta`rbiyalawda, woni`n` maqsetlerin teoriyali`q ha`m a`meliy baylani`sti`ri`p, g`arezsizlikti bekkemlew maqsetlerine bag`darlaw ushi`n mumkinshilikler jarati`lg`ani`n ko`rsetedi.

Qaraqalpaq xali`qi`ni`n` yeski ma`nawiy, da`stu`riy muzi`kali`q ta`rbiya miyrasi` ha`zirgi ma`deniy, ruwxı`y islerdi`n` ko`z qarasi`nan kelip shi`g`i`p bibaha. Wolarda ha`li`q muzi`kali`q da`stu`rlerinin` xurmet yetiw, woni` asrap avaylaw, qa`dirlew ideyalari` bas wori`nlardan birini iyellegen.

Qaraqalpaq milliy muzi`kali`q da`stu`rlerinde wo`zara birlesken swz ha`m namani`n` ta`sirshen` kushi, ta`rbiyali`q mumkinshilikleri sheksiz. Wolar ja`rdeminde tu`sindirilgen u`git-nasiyxatlar shaxs ta`repinen tez qabi`l yetiledi.

Usi` jag`day shaxsti`n` psixologiyali`q wo`zgesheligine baylani`sli` boli`p keshedi. Muzi`kali`q namani` an`law, muzi`kali`q shi`g`armani` mazmuni`n tusiniw shaxs estetikasi`ni`n` sezimlerin ta`rbiyalaw, social barli`qqa qaray jawapkershilikli jantasi`w ko`nlikpelerin payda etedi.

Qaraqalpaq milliy muzi`kali`q da`stu`rleri tiykari`nda woqi`wshi`lardi` milliy sezimlerin rawajlandi`ri`wda sho`lkemlestirilgen ilajlari` to`mendegi ma`selelerdi wori`nlawg`a mumkinshilik beredi:

-Oqi`wshi`lar wo`z xali`qi`ni`n` milliy da`stu`riy muzi`kalari` tuwrali` belgili bilim ha`m tu`siniklerge iye boli`w ushi`n mumkinshiliklerdi`n` jeterli boli`wi`;

-Da`stu`riy qosi`qlar mazmui`nda ilgeri su`rilgen ideyalardi`n` tu`siniklerin analizlay ali`w mumkinshiliklerin ta`rbiyalaw;

⁴ Karimov.I.A. «Kamolot- yoshlarimizning chinakkam suyanchi va tayanchi bwlsin». Prezidentimizning «Kamolot» ijtimoiy harakati tashabbus guruhi Bilan uchrashuvida so`zlagan nutqidan.

-Qosi'q mazmuni'ndag'i' wo'z sawlesin tapqan nasiyxatli', ta'rbiyali' bolg'an so'z ha'm namalardi' balalarg'a tu'sindirip beriw ha'm wolardi' bul ta'rbiya mazmuni'n wo'z wo'miri, turmi'si'nda qollay ali'wg'a, woni' tek sabaqta qaldi'ri'p ketpey a'melde qollawg'a u'yretiw ha'm jollaw. Qaraqalpaq da'stu'riy qosi'qlar mazmuni'n teren' u'yreniw, wolardi'n' mumkinshiliklerinen ta'lim-ta'rbiya, sonday-aq, woqi'wshi'lardi'n' tarbiyalaw bari'si'nda na'tiyjeli paydalani'w pedagogika teoriyasi'nda ha'm a'meliyati'nda a'melge asi'ri'wda za'rur bolg'an social mashqalalardan biri boladi'.

Bay ma'deniy miyrasqa, pedagogikali'q a'hmiyetke iye qaraqalpaq da'stu'riy muzi'kalardi' woqi'wshi'larg'a muzi'kali'q ta'lim-ta'rbiya beriwde qosi'q mazmuni'n jetkerip beriw, usi' process arqali' wolarda Watang'a su'yispenshilik, milliy da'stu'rlerine hurmet, kami'lli'q sezimlerin woyati'w ha'm rawajlandi'ri'w ma'selesini ha'zirgi ku'nde ta'lim sistemasi'nda yen' aktual ma'selelerden sanaladi'.

Qaraqalpaq xali'q ruwxı'y miyrasi'nda milliy muzi'ka da'stu'rlerinin tutqan worni' ayri'qsha a'hmiyetli, milliy muzi'ka da'stu'rlerinde ko'rkem wonerdi'n' yeki bir ta'sirli tarawi' saz menen nama birlesedi. Sozdegi ma'nislerdi nama i'rg'aqlari' tolti'radi'. Woni'n' tariyxi'y derek beriwshi qosi'qlari' wo'tken zaman menen keleshekti birlestirip qaliplestirip turadi'. Bul ma'deniy miyrasti' u'yreniw bizge ruwxı'y tarbiya bag'darlamalari'ni'n' jan'adan-jan'a betlerin ashi'p u'yreniwge mumkinshilik tuwdiradi'.

Dun'yag'a belgili so'z wo'nerinin' ustasi' D.D.Shostakovichti'n' aytqan- «Muzi'ka ti'n'lap ati'rg'an adam wo'zinin' pu'tkil jahan jarati'li'wi' menen birge woni'n' juregin unison sog'i'p turg'anli'g'i'n, pikir ha'm woylari', xali'q ideyalari'ni'n' qudiretli ag'isi menen birge ag'ip turg'anli'g'i'n sezedi»-degen so'zleri muzi'kani'n' ruwxı'y ta'siri tuwrali' ayti'p wo'tken. Demek, milliy da'stu'r qosi'qlar yesitken yamasa atqarg'an insan wo'zinin' juregindegi Watan, ata-ana, ata-babalar pikirleri, tabiat, wo'tmishi, ma'deniyati', mintaliteti, kelip

shi'g'i'wi'lari' ideyalari' birge unison boli'p ji'rlyaydi, arzu-arman yetedi, ideologiyali'q sezimlari qa'liplesedi.

Har bir xali'qtin` milliy ruwxı'yati', ma'deniyati' woni'n` tariyxi'y izbe-iz rawajlani'w joli'n sawlelendiredi, uzaq waqi'tlar da'wami'nda toplag'an, qa'liplesken pa'ziyetlerin, ugitlerin elge, xali'qqa, jaslarg'a sin'diredi.

Juwmaqlap aytqanda jan'a da'wir wo`zinen ilgeri ma'deniy miyrasqa tiykarlanip wo`mir suredi. Keleshek iyeleri bolg'an jaslar bul qubi'li'sti'n` ni'zamli miyrasqorlari'.

Sonin`day, xali'q muzi'ka miyrasimizdi'n` tariyxiy ha'm xa`zirgi ku`n talapların ko`rip, u`yrenip bariliwi, mekteplerde muzi'ka ta`liminin` tiykarg'i maqseti woqi'wshi'larg'a muzi'ka ma'deniyatin u`lretiw, wolardi ruwxıy ideologiyali'q sezimlerin rawajlandiriw.

Qaraqalpaq xali'qi uzaq wo`tmish, wo`tken dawirlerde de ta`lim- tarbiya menen shug`illang'anlar.

Ata-babalarimiz yel jurttan shig`ip du'n`ya gezip, sawat ashi'p, g`ariplikte jurip wolar Watan, Ana jurt sag'i'ni'shi'n wo`zlerinde tu'yip wo`z Ana Watani'na bolg'an, millettine bolg'an miyirligi rawajlani'p wo`zlerinde milliy ideologiyali'q sezimlerdi, bilimini qa'liplestirip yel ushi'n ustaz, dani'shpand wazi'ypalari'ni' wori'nlag'an.

Kitap, mektep, sabakli'q qa'liplespegen da'wirlerde a`pwayi' xali'q bul jetiskenlikke jetpegen dawirlerde de xali'q qi'ssaxanlari', shayirlari sozge sheber insanlar yamasa ji'raw, baqsi'lar yel gezip shakirt tusip, turktilles xali'qlar arasi'nda ta`lim u`yrenip, wozinin` pikirlew aylani'si'n rawajlandi'rg'an. Ma`mleket g`arezsizligini alg`ang'a shekemgi qaraqalpaq muzi'ka da'stu`rlerinta`lim dizimine yengiziliwi shegaralang'an yedi. Yeski yeski sovet diziminde turli xali'qlar, yellerdi'n` ta`lim dizimi da'stu`rlik programmalari birlemshi yekenligixam`mege belgili. Na'tiyjede xali'qlar wo`zinin` muzi'ka ma'deniyati, tariyxi'y miyraslari'n

biraz uni'ti'p qoydi'q. Bul xali'qti'n` jureginde bolg`an Watan tuyg`i'si' jasi'ri'ni'p jati'p, yeldi'n` g`arezsizligini 1991 ji'li' alg`anan keyin shi'g`a basladi'.

Respublikami'z g`a`rezsizligin qolg`a alg`anan keyin yeldi'n` puqarali'q bilimi, jetisken, barkamal, salamat awlat yetip iz qaldi'ri'w si'yaqli' yerkin ideyalar payda boldi'.

Wo`z g`a`rezsizligimizdi qolg`a alg`anan keyin qaraqalpaq xali'qlari' wo`z wo`tmish tariyxi', salt-dastu`rlerin qayta tiklew, keleshek ushi'n rawajlang`an ma`mleketler qatari'nan wori'n ali'w, barkamal keleshek ushi'n mumkinshilik jarati'w maqsetinde jaslari'mi'zg`a milliy da`stu`rler tiykari'nda, milliy ideologiya ruwxı'nda ta`rbiyalaw bu`gingi ku`nde aktual ma`selelerden biri yesaplanadi'.

Ko`p a`sirlik qaraqalpaq xali'qi'' wo`z yerkine yerisken g`a`rezsizlik dawirinde jaslardi' ja`nede keleshekke ta`rbiyali, bilimli, salamat a`wlatlar, salamat rawajlang`an xali'q yetip jetistiriw yen` aktual maselelerdi'n` biri boli'p kiyati'r.

Sol sebepten Kadrlar tayarlaw milliy da`stu`rin tiykari'ng`i maqseti jaslardi', kadrlardi', milliy ruwxda ta`rbiyalaw ma`selesi ju`klengen. Bu'l ma`seleni a`melge asi'ri'wda woqi'ti'wshi'lar ha`m ta`rbiyalawshi'lardi'n` moynindag`i' wa`ziypa yekenligin bilemiz.

Sol pidayi xizmet iyelerinen yen` a`hmietli ka`sip iyesi bul pedagoglar. A`sirese, jaslardi'n` milliy ideologiyali'q sezimlerin ta`rbiyalawda muzi'ka woqi'ti'wshi'si'ni'n` xizmetleri wog`ada ahmiyetli.

Qaraqalpaq xali'qi' a`yyemden-aq wo`z ta`lim-tarbiya maselesin atababalari'mi'z jaslardi' jiynap tu`nlerdi tan`larg`a qosqan keshelerde qosi'qlar dastanlar, ri'wayatlar, qi'ssalar ayti'p yeldi tariyx, madeniyat, etika-estetika, muzi'ka, ko`rkem a`debiyat menen tani'sti'ri'p bari'lg`an.

Bunda tek ta`lim-ta`rbiya yemes, balki xali'q sol da`wir qi'yi'nshi'li'qlari', basqi'nshi' shetten kelgen jawlardan qorg`ani'p sharshag`an da`wirlerde bul dastan qosi'qlar wolarg`a jupani'sh wazi'ypasi'nda atqarg`an. Bularg`a marsiya

qosi'qlari', si'n'si'w qosi'qlari' kiredi. Wolardi ko`binshe xayal-qi'zlar, analar atqarg'an. Bul qosi'qlardi'n` belgili bir notasi' joq, bul qosi'qlar ha`r bir insandi'n` jurek to`rinen jaraladi' ha`m payda boladi'. Wonnan ti'sqari' xalqti'n` yesitken qosi'qlari' ma`rdlik, baxadir, azamatlar tuwrali' marsiyalar, si'n'si'wlar, dastanlar, ji'rlar, ha`zil qosi'qlar, terme tolg`awlar xalqti' shetten kelgen jawi'z nietli jawlarga qarsi' gureste ideologiyali'q jaqtan milliy sezimlerde ko`terip, keterinki ruwxta kush berip, kewili ko`terilip Watan aldi'nda wo`zini azamat insan sezip jaw menen guresip yelini qorg`awda u`lken ja`rdem berip kelgen.

Xalqti'n` bul qosi'qlar arqali' ruwxı'y jag`dayi' ko`terilip ja`nede alg`a qaray rawajlani'p barg`an.

Ha`mme xali'qlar qatari'nda qaraqalpaq milliy muzi'kasi' da millet tili, ruwxı'ylı'g'i'na saylı'g'i', do`retiwshi xalqti'n` umitleri, sezimlerini ti'n`lawshi'g'a jetkizedi. Bulardi' xa`tteki qosi'qlardi'n` so`zlerini yesitpey turip, namada shertilip ati'rg`an ritm, i'rg`aqtan ha`m wolardi'n` mun`li' yamasa shoxlı'g'i'n, major yamasa minor keypiyati'n` ani'qlap ali'wi'mi'zg'a boladi'. Yen` keregi nama qosi'qti'n` baslani'wi'nan-aq woni'n` qaysi' xali'qtiki, qaysi' millettiki yekenligin tez de payqawi'mi'z mumkin.

Ha`zirgi kunde de qaraqalpaq xali'k qosi'qlari'n` ma`mleketler arası'nda yesitkenimizde shet yeldegi doslari'mi'z bunday xali'q usi'nday muzi'kalari', saz asbaplari', kiyimi menen da'stu`rleri menen tani'ladi'. Biz de wolardi'n` bunday woylap ati'rg`anli'g'i'n sezip wo`zimizde usi' xali'q biz dep, maqtani'sh, Ana Watan sezimlerin juregimizde ja`nede teren` wori'n` alg`anli'g'i'n sezemiz, kewilimiz wo`sedi. Bul bolsa tek bizin` yemes, balki jaslari'mi'z, mektep woqi'wshi'lari' wo`z jureginde bul sezimlerde seze aladi'.

Ha`r bir milliy muzi'kani' woqi'wshi'lar wo`z sezimleri arqali' seze alatu'g'i'n, wo`z jureginde qosi'q mazmuni'n sawlelendirip biliwi wolardi' ha`m bilim ha`m qosi'qti' tu`siniwshi ruwxı'y tarbiya tapqan insan boli'p rawajlani'wi'nda ulken ulesin qosadi'.

Woqi'wshi'larg'a woqi'w processi'nan basqa da mektepten ti's ta'rbiya islerini sho'lkemlestiriw de maqsetimizge yerisiwde ulken ja'rdem beredi. Bularg'a muzi'ka do'retiwshileri menen ushi'rasi'wlar, ekskurciyalar sho'lkemlestiriw, atqari'wshi'lar menen sawbetlero'tkeriw, mui'ka do'gerekleri wo'tkeriw, bul do'gereklerde milliy da'stu'riy qosi'qlardan repertuarlar du'ziw. Tek qaraqalpaq milliy da'stu'riy qosi'q ha'm namalar yemes, balki, qon'si' xali'qlar qosi'q ha'm de namalari'n yesittiriw, uyreti w maqsetke muapi'q. Bunday islerdi ilimiy izertlewshi pedagog-ilimpazlari'mi'zdi'n` ilimiy islerinde ken`den ko'riwge boladi'.

Bulardi'n` ba'risi pedagogikali'q ta'limdi'n` na'tijeli ko'rsetkishleri desek adaspaymi'z.

G'a'rezsizlik ji'llari'nda ja'miyet social-ma'deniy wo'mirinin` ha'mme tarawlari'nda bolg`anday uzliksiz ta'lim diziminin` ba'rshe basqi'shlari'nda jumi'slar isleniwshi woqi'w sho'lkemlelerinde muzi'ka ta'limi mazmuni' tu'pten jan'alani'p, milliy muzi'kali'q miyras tiykarlari' tuwrali' mag'lumatlar menen bayi'ti'ladi'. Na'tiyjede wo'sip kiyati'rg'an jas awlat milliy muzi'ka tariyxı', woni'n` rawajlani'w jollari', wo'zine say bag'darlari' ha'm da'stu'rleri, sonday-aq milliy da'stu'riy muzi'ka iskusstvosı' rawajlani'wi'na u'ken u'les qosqan iskusstvolari'ni'n` doretiwshilik ju'mi'slari' menen jaqi'nnan tani'si'w mumkinshiligine iye boldi'.

Qaraqalpaq milliy da'stu'riy qosi'qlar ha'm woni'n` wo'zinde xali'q ruwxı'y sezimleri toli'q sawleleniwi, wog'an say bolg'an turmi's jag'dayi', wo'mirlik mumkinshiliklerine iyeligi penen social ta'rbiyani' sho'lkemlestiriwdi'n` na'tiyjeli qurallari'nan biri sanaladi'.

O'zbekistan Respublikası' Prezidenti I.A.Karimov muzi'ka iskusstvosı', sonday-aq, Shi'g'i's muzi'kasi'ni'n` ta'rbiyali'q ta'sirige joqari' baha berer eken to'mendegilerdi ayri'qsha ayti'p wo'tedi: «Shi'g'i's filosofiyası', shi'g'i's du'n'yasi'ni'n` uzilmes bir bolegi. Shi'g'i's muzi'kasi'ni'n` du'n'ya miyrasi'nda tutqan worni' ku'na` u'lli'... . Bu muzi'ka min`-min` ji'ldan beri adamlar kewlini

tazalap, wolar di' ruwx i'y joqari'g'a ko'terip kelmekte. Wo'zinin` joqari' wo'zgesheligi menen dun'ya ma'deniyati'na azi'q berip, uli'wmainsanli'q miyrasqa mu'na'sip u'les qosi'p ati'r»⁵

Uzliksiz ta'lim diziminin` ha'mme basqi'shlari'nda jaslardi' qaraqalpaq da'stu'riy qosi'qlar u'lgileri menen tani'sti'ri'w, wolar da milliy wo'zligini an'law sezimlari, ta'rbiyali'q a'hmiyetin qa'liplestiriw ha'm rawajlandi'ri'w wolar da milliy miyraslarg'a isenim ruwx i'nda ta'rbiyalawda u'lken a'hmiyetti quraydi'.⁶

Muzi'ka ta'liminin` ta'rbiyali'q a'hmiyeti tuwrali' bizgeshe ko'plegen ilimiy isler islengen, bul jumi'slar bolsa tariyx betlerinden wori'n alg'an.

Abu Nasr Farobiy(870-950j.j.), Abu Ali ibn Sino(980-1037jj.), Abdurahmon Jomiy (1414-1492j.j.) ha'mde Alisher Nawayi' (1441-1501j.j.) si'yaqli' sharq dani'shpanlari', bilimli kisileri shi'g'armalari'nda muzi'ka ilimi, woni'n` ilimiy teoriyali'q ha'm de ilimiy a'meliy tiykarlari', atqari'w usi'llari', milliy da'stu'riy saz a'sbaplari', wolar di'n` paydalani'w si'yaqli' ma'seleleri teren` analiz yetilgen.

Iskusstvoda milliylik ma'sesei yen` da'slep filosoflar, pedagog ilimpazlar G.Z.Andesyan, L.N.Arutyunov, K.K.Bazorti, B.V.Vaysman, N.G'oibov, A.A.Petrosyan, M.N.Parxomenko, K.T.Gizatov, M.Quronov, T.Adambaeva, S.Romanova G.V.Muxammetniyazovalar wo'z ilimiy jumi'slari'nda jaslardi' milliy ha'm uli'wmainsanli'q sezimlar ruwx i'nda tarbiyalap ha'm wolar ta'repinen ma'lim da'rejede ilimiy analizlang'an.

Milliy ma'deniy miyras, muzi'kali'q shi'g'armalar ha'm wolar da ilgeri su'rilgen ideologiyalardi'n` shaxs kamalati'n rawajlandi'ri'wdag'i' roli-estetikali'q ta'lim ha'm tarbiya processi'n muzi'kali'q shi'g'armalar mumkinshiliklerinen paydalani'w, ta'lim ali'wshi' woqi'wshi'larda da'stu'riy qosi'qlar atqari'li'wi'n qa'liplestiriw, wolar da muzi'kani' ti'n'lay ali'w, muzi'kali'q i'rg'aqlar ja'rdeminde

⁵ Karimov.I.A. Xavfsizlik va barqaror taraqqiyot yo'lida. –Toshkent.: O'zbekiston, 1998.322-bet.

⁶ Fayzullaev E.M. Bo'lajak musiqa o'qituvchilari badiiy didini shakllantirishning pedagogik shart-sharoitlari. Avtoreferat.-T.: 2010. 25 bet., 3-4 b.b.

ko`rsetip berilib ati`rg`an pikirdi tu`sine ali`w qa`bilyetin, sonday-aq, shi`g`armalardi` tan`lay ali`w didi`n qa`liplestiriw ma`seleleri- docent, professorlar R.Qodirov, H.Nurmatov, Q.Mamirov, M.Quronov, S.Annamuratova, B.Lutfullaevlar si`yaqli` ilimpazlar ta`repinen u`yrenilgen.

Usi` ilimiy izertlewshiler ha`m pedagog ilimpazlar wo`z ilimiy miynetlerinde muzi`ka iskusstvosi`ni`n` jaslar tarbiyasi`ndag`i` a`hmiyeti ha`m de worni` xaqqi`nda qanshadan-qansha ilimiy maqalalar, metodikali`q qollanbalar, woqi`w qollanbalari`, kitaplar ha`m de basqa da ilimiy juwmaqlar ha`m ilimiy metodikali`q ha`m teoriyali`q usi`ni`slar menen ta`lim turmi`si`na bag`i`shladi`lar.

Wolardi`n` islegen si`nalg`an ilimiy izertlew ta`ji`riybeleri ha`zirgi ku`nde ta`lim-tarbiya islerinde, jas awlatti` tarbiyasi`nda pedagoglarg`a metodikali`q ta`repten qol kelmekte.

Wolardi`n` muzi`ka ta`lim-tarbiyasi` xaqqi`ndag`i` isleri bizdi`n` bakalavrlı`q ilimiy islerimizde de biz wolardi`n` usi`ni`s ha`m juwmaqlari`nan paydalana woti`ri`p ko`p isler islewimizde ko`mek boli`p ati`r. Sonday-aq, bul islerden bul jumi`si`mi`zda da paydalanami`z.

Muzi`ka sabag`i`nda woqi`wshi`lardi`n` ruwxı`y jaqtan tarbiyalawda milliy qosi`qlardan paydalani`w ha`m wolardi`n` jol-jobalari` haqqi`nda ilimiy izertlewshi ilimpaz-pedagoglardi`n` da xizmetleri u`lken.

Bul jumi`slardi`n` ko`pshiligi biz tan`lag`ani`mi`zday- muzi`kani`n` ruwxı`y tarbiyali`q ta`siri arqali` balalardi` tarbiyalaw keleshegi ulli` O`zbekistanni`n` puqaralari` ruwxı`y ha`m denesi sag`lam, aqli`-woyi` teren`, bilimli boli`p jetisiwine ules qosi`w. Bul tuwrali` Prezidentimiz I.A.Karimovti`n` to`mendegi so`zleri pikirimizdi`n` isbati`n ko`rsetedi: «Ruwxı`y ha`m sag`lam barkamal awlatti` u`lkeytiriw maselesi biz ushi`n uli`wmamilliy, uli`wmama`mleketlik woypati`ndag`i` waziypa boli`p, bul ulli` maqset joli`nda a`melge asi`ri`li`p ati`rg`an islerimizdi izbe-iz ha`m bekkemlik menen dawam

yettiriw bugingi siyasati'mi'zdi'n` di'qqat worayi'nda turg`ani'n ja`ne bir ma`rtebe ayti'p wo`tpekhshimen» degen yedi.⁷

Muzi'ka ta`limi processi'nda woqi'wshi'lardi' go`zalli'qti' seze alatu'g'i'n, milliy muzi'kag'a miyrim ha`m ha`wes menen atqaratu'g'shn yamasa ti'n`laytu'g'i'n, milliy muzi'ka miyrasi'mshzg'a iyelik yetiwshi ha`mde dawam yettiriwshi barkamal muzi'ka miyrasi'mi'zg'a iyelik yetiwshi ha`m de dawam yettiriwshi barkamal insanlar yetip tarbiyalaw tiykarg'i' maqset yetip qoyi'ladi'.

Qaraqalpaq xali'qi' ruwxı'y miyrasi'nda milliy muzi'ka da'stu`rlerinin` jaslar tarbisi'ni'n` ma`nawiy qa`liplesiwindegi tutqan worni' ayri'qsha a`hmiyetke iye. Sonday-aq, muzi'ka ta`limi arqali' woqi'wshi'lardi'n` milliy ruwxı'y sezimleri qa`liplestiriw ha`zirgi ku`nde aktual ma`selelerden biri. Sebebi, g`arezsizlikke yerisken taza yeldi'n` ideologiyasi' sayi'zlaw boladi', soni'n` ushi'n de xali'qti' ruwxı'y jaqtan, ideologiyali'q ta`repten tarbiyalap, qaa`liplestirip bari'w diziminin` yen` aktual ma`selelerinen biri. Qaraqalpaq xali'qi' uzaq wo`tmish, wo`tken da`wirlerde de ta`lim – ta`rbiya menen shug`illang`an. Qaraqalpaq xali'qi' uzaq tu`nlerdi tan`larg'a atirg`an keshelerde muzi'ka atqariwshilari xali'q tariyxinan so`z ashi'p, yeldi'n` qayg'i' ha`siretlerin qosi'qlarg'a tu`sirip ji'rlap, ma`nawiy da`stanlardi' atqari'p, jaslarg'a ta`rbiyali'q sabaq bergen. Bul ta`rbiyali'q a`hmiyetke iye bolg`an jiyinlardi xali'q qaharmanlari ushi'n ku`shlerine ku`sh qosilatug`in marsiyalar, nasiyatli terme-tolg`awlar arqali' ruwxıy ma`det berip kelgen. Xali'q bul atqar'iwshi' qosi'q-ji'rlari' arqali' wo`z ta`shwishin umi'tqan, ha`m ruwxıy medet bergen.

Qaraqalpaq xayal-qi'zlari da Xu`rliman si'yaqli' baqsi' xayal-qizlardi'n`, analari, kempir apalari'nan ta`lim-tarbiya u`gitleri ja`mlengen qosi'qlar, da`stanlar, termeler arqali' wo`mir soqpaqlari'n dawam yettirgen.

⁶ Karimov.I.A. «Kamolot- yoshlarimizning chinakkam suyanchi va tayanchi bwlsin». Prezidentimizning «Kamolot» ijtimoiy harakati tashabbus guruhi Bilan uchrashuvida so`zlagan nutqidan.

Bul xali'qtin` da'stu'riy ta'rbiyali'q, ja'miyetlik isleri sabiq sovet du'ziminde ta'rbiya ma'seleleri bir ideologiyali'q tu'rde qa'liplesip keldi, biraq, ha'r bir xali'q wo'z milliy ideologiyasina, milliy mentalitetine, u'rp-a'detlerine, di'nine ha'm ma'nawiy sezimlerine iye yemes yedi.

Xali'q muzi'ka miyrasimizdi'n` tariyxiy ha'm ha'zirgi ku'n talaplarin ko'rip, u'yrenip bariliwi, mekteplerde muzi'ka ta'liminin` tiykarg'i maqseti woqi'wshi'larg'a muzi'ka ma'deniyatin u'yretiw, wolardi' ruwxiy ma'nawiy sezimlerin rawajlandiriw da'stu'rleri g`arezsizligimizdi qolg'a kiritkennen keyin qa'liplesip kiyatir.

Halqimiz yerte da'wirlerdenbaslap-aq ta'lim-ta'rbiya ma'selesin birinshi wori'ng'a qoyg'an ata-babalari'mi'zdan miyras bolg'an. Wolar qaraqalpaq xali'q qosi'qlari'n, dastanlari'n, ra'wayatlari'n, qi'ssalar'n keshelerde, toy - tamashalarda, merekelerde jiynalisip atqarip jas a'wladlardi yeldi tariyx, ma'deniyat, etika-estetika, muzi'ka, ko'rkem a'debiyatlar menen tani'sti'ri'p barg'an.

Bunda tek ta'lim-ta'rbiya ma'selesin ilgeri su'rip qalmastan ba'лки xali'qqa sol da'wir qi'yi'nshi'li'qlari'n, basqi'nshi' ha'm dushpanlardi'n` Bergen azaplari'n umi'ti'w ushi'n da'stan qosi'qlar wolarg'a jubanish waziypasi'n atqarg'an. Bularg'a marsiya qosi'qlari', sin'siw qosi'qlari' kiredi. Wolardi ko'binshe xayal-qi'zlar, analar atqarg'an. Wonnan ti'sqari' xali'qtin` yesitken qosi'qlari' ma'rtlik, bahadi'r, azamatlar tuwrali' marsiyalar, si'n'si'wlar, da'stanlar, ji'rlar, ha'zil qosi'qlar, terme-tolg'awlar, xali'qti shetten kelgen jawiz niyetli jawlarg'a qarsi' gu'reste ma'nawiy jaqtan milliy sezimlerdi ko'terip, ko'terin'ki ruwxta kush berip, kewli ko'terilip Watan aldi'nda wo'zin azamat insan sezip, jaw menen gu'resip, yelin qorg'awda u'lken ja'rdem berip kelgen.

Xali'qtin` bul qosi'qlar arqali' ruwxiy jag'dayi ko'terilip ja'ne de alg'a qaray rawajlani'p barg'an.

Barli'q xali'qlar qatari'nda qaraqalpaq milliy muzi'kasi' da millet tili, ruwxiy'lig'i'na saylig'i, do'retiwshi xali'qti'n` u'mitleri, sezimlerin ti'n'lawshig'a

jetkeredi. Bulardi ha'tteki qosi'qlardi'n` so'zlerin yesitpey turi'p, namada shertilip ati'rg`an ritm, i'rg`aqtan ha'm wolardi'n` mun'li' yamasa shoqli'g'i'n, major yamasa minor keypiyati'n ani'qlap ali'wi'mi'zg`a boladi'. Yen` keregi nama qosi'qti'n` baslani'wi'nan-aq woni'n` qaysi' xali'qtiki, qaysi' millettiki yekenligin tez bayqawi'mi'z mumkin.

Ha'r bir millettin` wo`z milliy mentaliteti wonin` «ti'q» yetken muzi'ka dawi'si'nan-aq sezilip turadi'.

Ha'zirgi kunde de qaraqalpaq xali'q qosi'qlari'n ma'mleketler arasi'nda yesitkenimizde shet yeldegi doslari'mi'z bunday xali'qi''mi'zdi'n` usi'nday muzi'kalari, saz asbaplari', kiyimi, da'stu'rleri menen tani'sadi'. Biz de wolardi'n` bunday woylap ati'rg`anli'g'i'n sezip wo`zimizde usi' xali'q biz dep, maqtani'sh yetemiz, Ana Watan sezimlerin ju`regimizde ja`ne de teren` wori'n alg`anli'g'i'n sezemiz, kewilimiz wo`sedi. Buni tek biz yemes, ba'lki keleshek jaslarimizda, wo`z jureginde seze aladi'.

Sonday-aq, mekteplerde balalardi' muzi'ka sabag'i'nda yamasa mekteptegi muzi'ka tarbiya islerinde milliy qosi'qlar arqali' woqi'wshi'lardi'n` ruwxı'y jaqtan tarbiyalaw ushi'n mug`allim wo`z ilimi, do`retiwshiligi menen wo`qi'ti'p ati'rg`an balalarshni' ruwxı'y tarbiya beriwshi qosi'q repertuarlari', wolardi'n` mazmuni'nda atqari'li'p ati'rg`an yel, Watan, tabiati'mi'z tuwrali', doslardi'n`, ata-anani'n` qa`dirine wo`z waqi'ti'nda jetiw ushi'n nasihatli' qosi'q ha'm namalardan wo`rnek ali'wdi' maqset yetedi.

Bulardan ti'sqari', qosi'qlardag'i' tariyxı'y waqiyalar sawlelengen qosi'qlar arqali' woqi'wshi'lar ata-babalari' qanday xali'q bolg`anli'g'i', ne qi'lg`anda jaqsi' boli'wi', ne qi'lsaq elge maqul boladi' degen xujdan sorawlari'na juwap aladi'. Ruwxı'y tarbiya alg`an adam xesh qashan jamanli'q bosag`asi'nan wo'tpeydi. Da'stlep balalar ruwxı'y tarbiya ali'p keyin ala bilimge iye boli'wi' mumkin. Bilimli tarbiyasi'z insan insan bolmaydi'. Insan degeni bul tarbiya tapqan

adam balasi', kami'l insan boladi'. Wo`zinen keyingi adamlarg`a ta`lim-tarbiya bere alatu`g`i'n insan boli'p rawajlani'wi' kerek boladi'.

Mekteplerde balalardi' ha'r ta'repleme tarbiyalaw ushshn sabaqtan ti's islerde de wolardi' milliy qosi'qlar arqali' wolardi' di'qqati'n tarti'p muzi'kali' mazmunga`a iye bolg`an islerdi a`melge asi'ri'wg`a boladi'. Woqi'wshi'lardi' bastan ta`lim-tarbiya beriwge tuwri' qatnasta boli'w bul woqi'ti'wshi'ni'n` waziypasi' sanaladi'. Insanni' keleshegi woni'n` jasli'g`i'nda qanday ta`lim ha`m tarbiya alg`anli'g`i'na baylani'sli'.

Ma`mleket jari'q keleshegi bolsa, wonda jasap ati'rg`an shaxslardi'n` butkil keleshegi menen belgilenedi. Solay yeken, Watan nurli' keleshegin bu`gin ha'r bir balani'n` teren` ta`lim-tarbiya ali'wi'n ayti'p ko`rsetedi. Buni'n` ushi'n bolsa ma`mleketimizde jaslarga`a jeterli mumkinshilikler jarati'p berilmekte. 2004-2009 ji'llarda mektep ta`limin rawajlani'wi'nda ma`mleket uli'wmamilliy da`stu`r aylanasi'nda respublika wortali'g`i'nda qanshama ulken bunyatkarshi'lar a`melge asi'ri'li'p ati'rg`ani'nan ba`rshemizdi'n` xabari'mi'z bar.

Qanday a`melge asi'ri'lsa da yen` da`slep woqi'wshi'lardi' tarbiyalawda woqi'ti'wshi' wo`z aldi'na qoyg`an maqseti birinshi wori'nda turadi'.

Mekteplerde woqi'ti'wshi'ni'n` maqseti sabaqlar, ta`lim processi'nda woqi'wshi'ni'n` ruwxı'y dun`yasi'n bayi'ti'w, sabaqta yerkinlik awditoriyasi'n jarati'w menen woni' mustaqi'l pikirlewge, pa`nge bolg`an qi'zi'g`i'wi'n asi'ri'wg`a qarati'lg`an.

«Muzi'ka ilimi sol ma`niste paydali' boli'p, wol wo`x ten`sizligin jog`altqan insanlar minezini tarbipke keltiredi. Jetiklikke jetpegen minezdi kami'lli'qqa jetkeredi. Bul ilim dene salamatli'g`i' ushi'n da paydali'» (Al-Farabiy).

Muzi'ka ta`repten sawaci'z bala ideyasi'z pa`stkeshlik illetlerinen uzaqta boladi'. Wolar ati'rapqa qaray itibar, doslari', ustazlari', ata-analari'na degen xurmettin` qa`liplesiwinde de muzi'ka sabaqlari'ni'n` a`hmiyeti ulken. Soni'n`

ushin de woqi'wshi'larg'a muzi'ka ta'liminen bir bilim ha'm tarbiyani' wolarg'a sin'dirip bari'w kerek ha'm bul woqi'ti'wshi' bul juwapkershilikti seziwi kerek.

Uli'wma iskusstvo-insan ruwxii'yyati'n joqari'lati'wshi' ulli' kush, a'sirese, muzi'ka iskusstvosi'ni'n kisi ruwxii'y a'lemin bayi'ti'wg'a, qalibinde insaniy, ulli'li'q, miyir aqibet, watanparwarlik si'yaqli' ja'ne juzlep joqari', ulli' sezimlerde qaliplestiriwdegı worni' sheksiz. Soni'n ushin da ma'mleketimizde muzi'ka iskusstvomi'zg'a ulken a'hmiyet berilmekte.

Mustaqilli'q jillari'nda ja'miet social ma'deniy wo'mirinin ba'rshe jo'nelislerinde bolg'anday uzliksiz ta'lim diziminin tu'rli basqi'shlari'nda jumi's ali'p bari'wshi' woqi'w tarawlari'nda muzi'ka ta'limi mazmuni' tu'pten jan'alani'p, milliy muzi'kali'q miyras tiykarlari' tuwrali' mag'lumatlar menen bayi'ti'ldi'. Na'tiyjede wo'sip kiyati'rg'an jas a'wlat milliy muzi'ka tariyxi', woni'n rawajlani'w joli', wo'zine say bag'darlari' ha'm da'stu'rleri, sonday-aq, milliy muzi'ka iskusstvosi' rawaji'na u'lken u'lesin qosqan iskusstvo adamlari'ni'n doretiwshilik isleri menen jaqi'nan tani'si's mumkinshiligine iye boldi'.

O'zbek ha'm qaraqalpaq muzi'ka iskusstvosi' da wo'zinde xali'qti'n ruwxii' toli'q sawleleniwi, wog'an ta'n bolg'an turmi's ja'g'dayi', wo'mirlik maqset-i'nti'li'wlari', woy-keshinmeleri ha'm ruwxii'y jag'dayi'n ko'rsetiw si'yaqli' mumkinshiliklerge iye yekenligi menen soyial ta'rbiyani' sho'lkemlestiriwdi'n na'tiyjeli qurallari'nan biri boli'p tabi'ladi'.

O'zbekistan Respublikasi' Prezidenti' I.A.Karimov Shi'g'i's klassika muzi'kasi'ni'n ta'rbiyali'q ta'sirine joqari' baha berip to'mendegilerdi aytqan yedi: «Sharq taronasi-Sharq falsafasi, Sharq dunyosining uzviy bir qismidir. Sharq musiqasining jahon meyrosida tutgan wrni benihoya buyuk... Bu musiqa ming-ming yillardan beri odamlar dilini poklab, ularning ruhan yuksaltirib kelmoqda.

O'zining yuksak jozibasi bilan dune madaniyatiga ozuqa berib, umumbashariy qadriyatlarga munosib hissa qo'shmoqda».⁸

Uzliksiz ta'lim diziminin ha'mme basqi'shlari'nda jaslardi' o'zbek ha'm qaraqalpaq klassikali'q muzi'ka miyrasi' u'lgileri menen tani'sti'ri'w wolarda milliy wo'zligin an'law sezimin qa'liplestiriw ha'm rawajlandi'ri'w, milliy qadriyatlarga sadi'qli'q ruwx'i'nda ta'rbiyalawda u'lken, kerekli a'hmietke iye. Jaslar miyrasi'nda milliy klassikali'q miyras u'lgilerin propaganda yetiwde muzi'ka sabaqlari' wo'qi'wshi'lari' tiykarg'i' sub'ektlar boli'p, wolardi'n ka'siplik taji'riybege iyeligi ha'mde o'zbek ha'm qaraqalpaq klassikali'q muzi'kasi'nan xabari' bar yekenlikleri ku'tilgen na'tiyjege yerisiw mumkinshiligin beredi.

Ko'rkemlikke iye boli'w shaxs qa'tti-ha'reketlerinin ta'rtpili boli'wdi' ta'minlep gene qalmastan, woni'n ju'ris-tu'risi', kiyiniwi, sonday-aq, turmg'i's, jasaw sha'rayi'ti't jolg'a qoyi'wi' menen de a'tirapdag'i'larga jaqsi', u'namli' ta'sir ko'rsetiw, wolarda jag'i'mli' sezimlerde payda yetiwde u'lken a'hmietke iye.

7. Karimov I.A. Xavfsizlik va barqaror taraqqiyot yo'lida.-Toshkent.: O'zbekiston, 1998. 322-bet.

2.3.Mektep woqi'wshi'lari'na xali'q muzi'ka do'retpelerin uyretiw maseleleri

Ta'rbiyani' balalarg'a tezirek ha'm teren'rek sin'ip bari'wi' ushi'n ha'mme pa'nler xizmet yetiwi belgili, biraq muzi'ka ta'rbiyasi' balalarg'a emotsional ta'sir ko'rsetedi ha'm balalar muzi'kani' tezirek qabi'l yetedi.

Muzi'ka wolardi' aqi'lli'li'q, a'deplilik rawajlani'wi'nda ulken ta'sir ko'rsetip, insan sanasi'ni' qa'liplestiriwge u'lken a'hmiyetke iye, woni'n' psixologiyali'q, fiziologiyali'q sezimlerine jaqsi' ta'sir ko'rsetedi.

Ata-analar jas bobeklik da'wirinen muzi'ka (jay temptegi)lardi' yesittirip, woynati'p bari'w u'lken balalarg'a qarag'anda tezirek rawajlanadi'.

Kishi jastag'i' balalarda da muzi'ka kerekli a'hmiyetke bay boli'p wonda ritmikali'q woyi'nlar, tabiat menen baylanistag'i' dawis yamasa muzi'kalar jaran'li', ma'selen, jamg'i'r sesi, ag'ar suw yamasa qong'i'raw sesini ani'qlaw wolarda umit, qi'zi'g'i'w, tabiatqa miyir sezimlerini qa'liplesip baradi'.

Worta bilimlendiriw mekteplerinin' tiykarg'i' waziypalari'nan biri woqi'wshi'lardi' pikirlew ha'mde woylaw, pikir jurgiziwge u'yretiw. Bul processda woqi'ti'wshi' balalardi' belgili bir muzi'ka shi'g'armasi' menen tani'sti'radi', wo'zi atqari'p woqi'wshi'lardi'n' di'qqati'ni' tartadi'. Bul process balalardi'n' so'ylew ma'deniyati'n, pikirlewini ken'eytedi, sezimlerine u'namli' ta'sir ko'rsetedi.

Sabaq mazmuni'ni'n' tiykarg'i' wa'ziypasi' woqi'wshi'lardi'n' sanasi'ni' waqiya xa'diselerge mu'na'sebetini payda yetiw ha'm ishki sezimlerini qa'liplestiriwden turadi'.

Wo'qi'ti'wshi' bul sabaqqa miyir menen jantasi'p, wo'z aldi'na jobalasti'ri'lg'an maqset qoyadi'.

Wo'qi'ti'wshi' muzi'ka ta'rbiyasi'nda jan'a usi'l, ja'rdemshi qurallar izlewi, turmi'si'mi'z ha'mde iskusstvo arasi'ndag'i' birikpeni muzi'ka ma'deniyati'ni'n' mag'na - mazmuni'n ko'rsetip beriwi, ani'q dalil ha'm tariyx'y ha'diyseler izbe-izliginen paydalani'w maqsetine iye boladi

Maqsetti a'melge asi'ri'wda woqi'ti'wshi' jeke, ti'nbay, tayarli'q ko'riwi, izleniwi ma'deniyat wori'nlari'nan, radio-televidenie yesittiriwleri, ko'rsetiwlerinen, muzi'ka salt-da'stu'rlerinen xabar taba ali'p wolardan mag'na-mazmun wo'zine qabi'l yetip, bilimli, ruwx'y jetiskenligin asi'ri'p, qa'liplestirip bari'wi' zarur.

Muzi'ka sabag'i' basqa pa'nlerden wo'zinin`estetikasi`, tilsiz so`zdi jen`il tu`sindiriliwi, wo'zinin`specifikali'q wo`zgesheligi, quwani'shi', sezimleri menen ayri'li'p turadi'.

Mekteplerde muzi'ka ta'limi processi'nda woqi'wshi'larg'a bilim beriw menen birge wolardi' ruwx'y jaqtan milliy sezimlerin rawajlandi'ri'w maqsetke say.

Qosi'qlardi'n`so`zlerin, namada shertilip ati'rg'an ritm, i'rg'aqtan ha'm wolardi'n`mun`li yamasa shoxli'g'i'n, major yamasa minor kaypietin ani'qlap ali'wi'mi'zg'a boladi. Yen`keregi nama qosi'qti'n`baslani'wi'nan-aq woni'n`qaysi' xali'qtiki yekenligin tez de payqawi'miz mumkin.

Ha'r bir sabaqta sabaq formalari'nda ma'selen muzi'ka sawati'nda xali'q qosi'qlari'n bir taktin ali'p analizlansa soni'n' wo'zi ha'm wo'qi'wshi'larda tez waqi'tti' ishinde ha'r ta'repleme ko'nlikpe payda boladi'.

Muzi'ka ti'n'lati'w basqi'shi'na kelsekte xali'q do'retpelerinen paydalani'wg'a boladi. 5-8 minut dawami'nda wo'tilip ati'rg'an temag'a say bolg'an qosi'qti yesittiremiz. Bul processta interaktiv metodlardan paydalanami'z. Ma'selen sabaqqa wo'qi'wshi'lar kirip keledi, wol gezde muzi'ka qoyi'li'p turg'an boli'wi' kerek. Bul waqi't ishinde wo'qi'ti'wshi' sabaq sholkemlestiriw isleri(barlaw, klassti'n' tazali'g'i', ko'rgizbe qurallardi' tayarlaw ha'm t.b.)

jumi'slari'n islep aladi', bunda waqi't tejeledi ha'm milliy muzi'kani' balalar yesitedi.

Qosi'q uyren basqi'shi'nda Texnikali'q apparatlar ja'rdeminde yessittiriwge boladi. Sebebi wo'qi'ti'wshi' barli'q muzi'ka sa'z a'sbaplari'n da sherte almaydi'. Slaydlar arqali' videoli, MP³ arqali' yessitiriw, yamasa karawoki turinde birgelikte qosi'qlari'n atqariwg'a uyretiwwge boladi'. Biraq awi'r, wo'qi'wshi'lardi'n dawi'slari'na keri ta'sir yetetug'i'n qo'si'qlar bolsa qo'si'qti an'sap kerlerin yamasa balalar dawi'slari'na saylastirilg'an turlerin uyretemiimizge boladi'

Ritmikali'q ha'reket yettiriwde fol'klor qosi'qlari'nan paydalani'lsa xali'qi'mi'z a'zelden folklor qosi'qlari'na qayraqlardan, qol shappatlari'nan, da'pten, ha'm tayaqlardan paydalani'p kelgen. Bulardi tariyxin uyretken jag'dayda balalarg'a ritm menen partadan turi'p tuwri' turg'an jag'dayda ritmikali'q ha'reketler isletiwge boladi'. Bunda wolar fizikali'q jaqtan da rawajlanadi'.

Muzi'ka a'debiyatlari' menen tani'stirg'anda xali'q do'retpelerine wo'z ulesin qosqan jo'qarida ayti'p wotilgen atqariwshilari'mi'zdi' soylep bersek, xali'q yerteklerinen uzindilerdi muzi'kali' spektakl' si'pati'nda paydalani'wi'mi'z maqsetke say.

Sonday-aq, sa'z-a'sbaplar menen tani'stiri'wda klassta sa'z a'sbaplardi'n suwretleri, ko'rgizbe qural boli'p tursa balalarg'a bul process an'satli'q penen jetip baradi' ha'm tiykarg'i' bilimdi ali'w ushi'n jeterli waqi't boladi.

Biz joqari'da ji'rawlar qaharmanli'q da'stanlardi' qobi'z menen atqarg'an dedik. Sonli'qtan ji'raw degenimizde biz qobi'zdi' yeske alami'z. Ji'raw so'zi qobi'z yekewi yegizdi'n si'n'ari'nday jupkerlesip birge jasaydi'. Soni'n ushi'n biz qobi'z a'sbapi' tuwrali' qi'sqasha tu'sinik beriwdi de maqul ko'rdik.

Balalardi'n kewli taza, kewilshen', si'rtqi' ta'sirdi wo'zine tez tuwri' qabi'l yetetu'g'i'n boladi'lar. Usi' da'wirden baslap balalardi' ruwxı'y sezimlerini

rawajlandi'ri'w, ta'rbiyali'q pa'ziyetlerdi wolada payda yetiw kerek. Nege degende kishi jastag'i' balalardi'n' pu'tkil wo'mirlik fundamental ta'rbiya bazasi' quri'ladi'.

Mektep predmeti bolg'an muzi'ka sabag'i' woqi'wshi'lardi' ruwxı'y, ko'rkem ta'rbiyasi'n milliy ruwxıtag'i', patriotli'q ko'z qarasti', tvorchestvolı'q ha'mde jeke pikirlew, is islewdi'n' ma'nawiy bursheklerin ashi'p beredi.

Muzi'ka sabag'i' a'debiat, suwretlew wo'neri, dene ta'rbiyasi', miynet menen ti'g'i's baylani'sli'. Song'i' ku'nleri muzi'ka ma'deniyati'na bolg'an itibar ma'mleket ta'repinen qollap quwatlanmaqta.

Mekteplerde muzi'ka ta'limi ma'mleketlik ta'lim bag'darlamalari' boyi'nsha bir neshe metodikalı'q isler islenbekte:

-mektepe muzi'ka ta'limi, kompozitorlar tuwralı', wo'tkeriletug'i'n festivallar, konkurslar tuwralı' jan'ali'qlar, jeke islesiw, do'gerek isleri, rebuslar, muzi'ka talimi muyishin islew kerek boladi'.

-Rejeden ti'sqari' ashi'q sabaqlar sho'lkemlestiriw, dogerek stol, bug'an xalı'q qosı'qshi'lari', ji'raw-baqsi' ha'm qi'ssi'xanlar, artistler menen ushi'rasi'wlar ha'mde sawbetler wo'tkerip turi'w maqsetke muapi'q.

Bul islerdi ruwxı'y ag'artıwshili'q boyi'nsha direktor ori'nbasarlari' menen muzi'ka oqi'ti'wshi'si' shug'i'llani'wi' kerek.

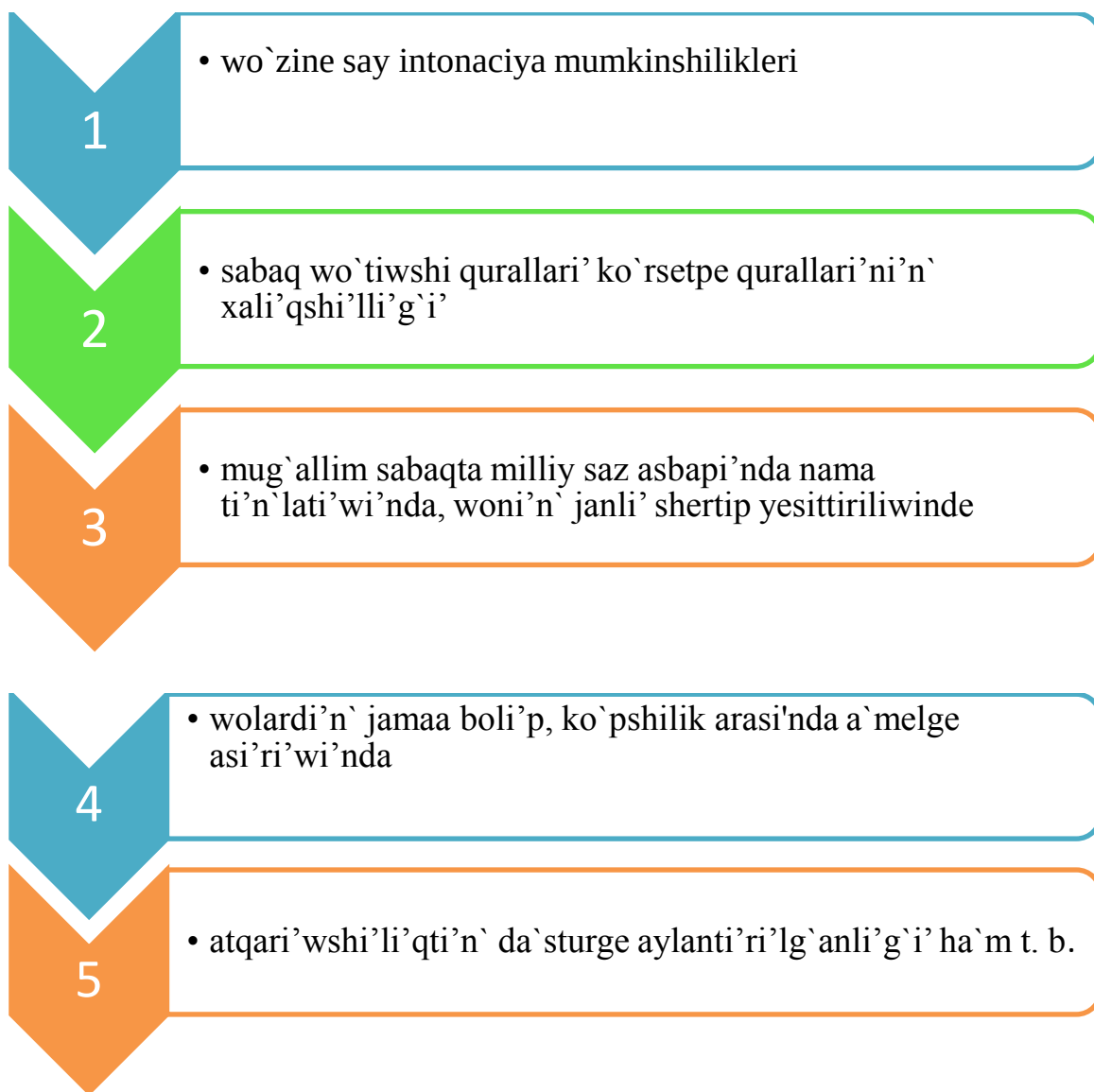
- ekskurciyalar sho'lkemlestiriw muzi'ka ta'rawi'na(teatr, kontsert zalı', tabiat qoyı'na h.t.b.).

Soni'n' menen birge ha'r bir sabaqti' interaktiv metodlar, innovatsion ha'm mag'lumat beriwshi texnologiyalardan paydalani'w yen' song'i' ma'selelerden boli'p turi'pti'.

Xalı'q muzi'ka do'retpelerinin' ideologiyalı'q, patriotli'q sezimlerin ha'r bir shi'g'arma uyretilmesten aldi'n soylep beriliwi, misallar keltiriw, tariyx ha'm basqa pa'nler menen sabaqti' baylani'sti'ri'p bari'w samaq na'tiyjesin sapalı' a'melge asi'ri'wda ja'rdem beredi.

Qaraqalpaq milliy muzi'ka da'stu'rlerinin' ruwxı'y, ideologiyalı'q ta'rbiyalawshi' mumkinshiliklerin asiri'wshi' aspektler bir talay, bular:(1-si'zi'lma)

A`ne sol mumkinshiliklarining kishi bolekleri arqali` woqi`wshi`lardi` milliy idologiyali`q sezimlerini qa`liplestirip keleshek a`wlatqada jetkeredi. Bul bolsa xali`qti`n` ko`rkem estetikali`q, ruwxı`y ideyasi` tarbiya birligin ta`sirli turi si`pati`nda qi`mbatli`. (1-si`zi`lma)

Ha`r bir a`wlat wo`zinen aldi`ng`i` a`wlatlari`nan yesitip, bayi`tip, tolti`ri`p atqarg`an ha`mde keleshekke sol motivde uzati`p kiyati`rg`an ruwxıy miyrasi`. Demek bul miyrasti` keleshekke jetkeriw xa`zirgi kunnin` woqi`ti`wshi`lari`n waziypasi yesaplanadi`.

Bul muzi`kali`q miyras, da`stu`rler ha`m wolarda atqari`li`wshi` ideyalar xali`qti` birlestiriwshi, turli xali`qlardi` wo`z-ara jaqi`nlasti`ri`wshi`, soni`n`day, O`zbekistan Respublikasi` g`a`rezsizligini bekkemlewge jollawshi` qudiretli kushke aylani`wi` mumkin.

Juwmaqlaw

Ma'mleketimiz wo'z g'a'rezsizligini alg'annan keyin milliy muzaka da'stu'rlerimizge bolg'an itibar kusheydi. Degen menen xali'q muzi'ka do'retpelerimiz bizdi'n' wo'zligimizdi, tariyxi'mi'zdi' milliy ideologiyami'zdi' ne yekenligin tusiniwge mumkinshilik berdi.

O'zbekistan xali'qlari' ruwxı'y tikleniw BMSH nin' ten' xuquqli' ag'zasi-O'zbekistanni'n' «Insan xuquqlari' deklaratsiyasi»ni'n' ha'r bir xalqti'n' wo'z milliy ma'deniyati'ni' saqlap qali'w ha'mde rawajlandi'ri'w xuquqi' ta'minlenedi» dep belgilengen to'rtinshi maddasi'n a'melge asi'ri'wg'a kirisilgenliginen de belgi beredi. Demek, qolg'a kiritilgen g'a'rezsizlik ma'mleketimizde jasap ati'rg'an 154 millet ha'm yelat si'yaqli' qaraqalpaq xali'qi'na da ruwxı'y estetikali'q rawajlani'w wo'z milliy ideyalogiyasi'na yerisiw iye boli'w mumkinshiligini berdi.

Ko'p milletli xali'qi'mi'z ulli' keleshek bizdi'n' a'ne sol ta'riyxi'y mumkinshiliklerden jas awlatti' tarbiyalawda qanshelik na'tiyjeli paydalana aliwi'mi'zg'a baylani'sli' boli'p turi'pti', sebebi, dawirlerde xali'q ha'm eldi'n' arzi'w armanlari', maqsetlerine biygana bolg'an ideyalar ja'miyet turmi'sshna wo'z ta'sirin wo'tkeziwge xareket yetedi. A'sirese, ideologiyali'q g'arezsizlikte bolg'an kushler kusheyip baradi'.

Usi' ma'selelerdi a'melge asi'ri'wda wo'qi'wshi'larg'a wo'z milliy muzi'ka di'o'retpelerin uyretiwdе wo'qi'wti'wshi'lardi'n' qollani'p ati'rg'an usi'llari'nda ha'm sheberliginde.

Ja'miyet rawajlani'wi'ni'n' keleshegi bolg'an jaslardi', balalardi' ta'rbiyasi'n qa'liplestiriw wolardi'n' ta'rbiya tuwrali' birlemshi waziypalar yesaplanadi'. Bul bolsa yen' da'slep ata-ana, ta'rbiyashi' ha'm woqi'ti'wshi'lar moyni'ndag'i' waziypa.

Soni'n'day g'arezsiz yelimiz ta'lim diziminde aktual ma'sele, ta'lim wazi'ypa bolg'an da'stu'rlerimizdi bul ha'reketin qollap, klassik muzi'ka sa'zlari'mi'zdi', salt-da'stu'r qosi'qlari'mi'zdi' balalarg'a sin'dirip, soni'n' menen

birge wo`zimiz milliy qosi`qlardi` u`yrenip, wo`zlestirip, milliy maqtani`shi`mi`zdi` qaliplestirip ha`mde qa`liplesken bilim bulag`i`nan woqi`wshi`lardi` qani`qti`ri`w, muzi`ka oqi`ti`wshi`si`ni`n` waziypasi` yesaplanadi`.

Bul waziypani` a`melge asi`ri`w ushi`n biz ja`ne milliy da`stu`rlerimizdi uyreniwde ha`r qi`yli` ta`ji`riybe bazalari`mi`zg`a su`yenemiz. Buni`n` ushi`n woqi`ti`wshi` metodist, ilimiy izertlew isleri juwmaqlari` ha`mde usi`ni`slari`na su`yenip, ja`n`a usi`llar islep shig`ip wo`z pedagogikali`q texnologiyalari`ni` jarati`wi` ha`mde qollawi` zarur.

Woqi`ti`wshi` wo`zinin` waziypasi`na qatti` jantasi`wi` ha`r qanday ta`limdi balalarg`a sin`diriwde ta`rbiya ali`wi`nda ko`meklesedi.

Soni`n`day, muzi`ka ta`limin alg`an, muzi`kadan mag`na - mazmun alg`an ha`r qanday insan jamanli`q bosag`asinan wo`tpeydi Sol ma`niste jaslar keleshegi abadan boli`wi` ushi`n salamat pikirli, kami`l insanlar boli`p jetisiwi zarur. Bunda bolsa muzi`ka ta`liminin` a`hmiyeti bundan ayri`qsha yemes.

Milliy muzi`ka da`stu`rlerinin` woqi`wshi`lardi`n` ruwxı'y, ideologiyali`q sezimlerin ta`rbiyalawshi` mumkinshiliklerin asi`ri`wshi` aspektler bir talay, bular; wo`zine say intonatsiya mumkinshilikleri, tusindiriwshi qurallari` xali`qshi`lli`g`i`, atqari`wdi`n` milliy sa`z a`sbapi`nda shertip yesittiriliwi, wolardi`n` jamaa boli`p, ko`pshilik arasi`nda a`melge asi`ri`wi`nda, atqari`wshi`li`qti`n` da`sturge aylanti`ri`lg`anli`g`i` ha`m t. b.

Ha`zirgi ku`nde ta`lim processi`nda milliy ta`lim standartlari`n yengiziliwi mu`na`sebeti menen ta`lim bari`si`nda milliy bag`darlama duzildi.

Xali`q milliy muzi`kali`q da`stu`rlerini tiklew, bayi`ti`w ha`m rawajlandi`ri`wg`a ma`mleketimiz ta`repinen berilip ati`rg`an itibar sebepli xali`qi`mi`z ruwxı'ylı'g`i`n rawajlandi`ri`wdi`n` bay mumkinshilikleri payda boldi`. Televideniya, radio, teatr, kino, ko`rkem ha`weskerlik dogerekleri, dawı's jazı'w ha`m tarqati`w dizimleri islemekte. Wolar xali`qi`mi`z, ayni`qsa, jaslari`mi`zdi`n` estetikali`q sezimi, da`stu`rlerini, wolarda wo`zine say jan`a milliy

ko`rkem estetikali`q ruwxı`y ideologiyali`q ko`z qarasti` qa`liplestirip ati`r. Sol menen birge «Ma`deniy ag`arti`wshi`li`q sho`lkemler jaslardi` xaqi`yqi`y iskusstvo, shi`n ko`rkem go`zzalli`q, milliy ideologiyali`q ruwxta ta`rbiyalaw woraylari` boli`wi` kerek.

Jurtbasi`mi`z I.Karimovti`n` wo`tken ji`l basi`nda «ma`mleketimizdi modernizaciya qi`li`w ha`m kushli puqarali`q ja`miyet duziw-ulli` maqsetimiz» ha`m de «Tiykarg`i` maqsetimiz – Watani`mi`z rawajlani`wi` ha`m xali`qi`mi`z ti`ni`shli`g`i`ni` ja`nede joqari`lati`w» atli` bayangatlari` mazmuni` ma`nisine ko`re yelimizdeki ba`rshe tarawlardi` wo`z ishine qamti`p alg`anli`g`i` menen ulken a`hmiyetke iye. Usi` bayanatlar pedagog kadrlar moyni`na da bir qatar waziypalardi` ju`klep, wolardi`n` Watan ha`m millet aldi`ndag`i` juwapkershiligin ja`nede asi`radi`. Bul juwapkershilik bayanatlardag`i`belgilengen juwmaqlardi` tuwri` an`law, jetilistiriw perzentler sanasi`na yelimizde a`melge asi`ri`li`p ati`rg`an qanshama a`hmiyetli ekenin sin`dire ali`wda, a`sirese, ani`q ko`rinip turi`pti`.⁹

Xali`q muzi`ka miyrasi`mi`zdi`n` tariyxı`y ha`m xa`zirgi ku`n talaplari`n ko`rip, u`yrenip bari`li`wi`, mekteplerde muzi`ka ta`liminin` tiykarg`i` maqseti woqi`wshi`larg`a muzi`ka ma`deniyati`n u`yretiw, wolardi` ruwxı`y ideologiyali`q sezimlerin rawajlandi`ri`w, tariyxı`y pedagogikali`q a`hmiyetin woqi`wshi`larg`a u`yretiw.

⁹ Ma`rifat. 2010y. 13 mart 5 bet. Mustaqil fikr- ma`naviy kamolot omili.

Paydalani'lg'an a'debiyatlar:

1. O'zbekiston Respublikasining "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi".- T.:O'zbekiston, 1997y.
2. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi qonuni.- T.:O'zbekiston, 1997y.
3. Karimov I.A "Joqari' manaviyat jen'ilmes ku'sh" –T.: "Manaviyat" 2008y.
4. Karimov.I.A. "O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida".-T.: O'zbekiston, 2011y
5. Karimov.I.A. "Ona yurtimiz baxtu istiqloli va buyuk kelajagi yolida xizmat qilish-eng oily saodatdir.-T.: O'zbekiston, 2015y
6. Allambergenov K. "Qaraqalpaq dastani" "Edige"-Nokis, Bilim, 1995,-228b.
7. Azizxo'jaeva N.N "Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat " Toshkent 2006.
8. Apraskina O.A "Metodika muzi'kalnogo vospitaniya v shkole" M. 1983.
9. Ayimbetov Q. "Xali'q danalig'i" No'kis Qaraqalpaqstan 1988.
- 10.Balabekov.U.A. Vospitatel'nie vozmojnosti muzikal'nixfol'klornix kollektivov. Avtoreferat.Diss.....kand.ped.nauk.-Shi'mkent:1996,18b
- 11.Botirov I. O`zPFITI xodimi. Ma`rifat 2004 11-fevral`
- 12.Jabborov.I.O'zbek xalqi etnografiyasi. Mas'ul muharrir: K.Sh.Shoniyozov.- T.: O'qituvchi, 1994,-320b
- 13.Ma`rifat 2010-2011 yillar gazetalari to`plamidagi ilmiy maqolalardan foydalandik.
- 14.Mustaqillik: Izohli ilmiy – ommabop lug`at // Mualliflar: M.Abdullaev, M.Abdullaeva, G.Abdurazzoqova va b.q.-T.: «Sharq», 1998.-320b.

- 15.Ochilov M. O'qituvchi odobi.-T.: O'zbekiston, 1995,-40b
- 16.Romanova.S., Saytbekova.S. «Baslawish klasslarda muzika tarbiyasi'ni'n' mazmuni' ha'm metodikasi'». Nokis-2009 j»Qaraqalpaqstan» baspası. 20b.
- 17.Sadullaev M. Ta'rbiyada milliylik zarur. Xalq ta'limi, 1992,6-7son.
- 18.Qodirov.R.G'. Musiqa pedagogikasi (ma'ruzalar kursi): O'quv qollanma/-T.: Musiqa, 2005.-80bet
- 19.Xoliqov.F. Milliy urf odatlar asosida millatning oilaviy hayotga tayorlash. Xalq ta'limi., 1992, №8-9 -51 b
- 20.Sharipova.G. Musiqa o`qitish metodikasi.-T.: 2000 y. 56b